

Verstoppertje spelen

Het wordt steeds duidelijker dat het er in het economisch beleid van het kabinet-Van Agt al lang niet meer om gaat de economische problemen tot een oplossing te brengen, maar slechts om zodanige maatregelen te treffen dat de conflicten hanteerbaar blijven en dat de kans op het voortbestaan van het kabinet wordt gemaximeerd. Om dat doel te bereiken is de enige essentiële voorwaarde dat de meerderheid in het parlement de plannen blijft accepteren, terwijl de volstrekte afwijzing van het beleid door maatschappelijke groeperingen — vooral door een belangrijk deel van de vakbeweging — slechts in zoverre van belang is dat Kamerleden, met name van de CDA-fractie, daardoor niet uit de boot mogen vallen en de wankelende basis onder het kabinet vandaan trekken. Het economische beleid is daardoor een kat-en-muis-spelletje geworden, dat met het oplossen van de economische problemen weinig meer te maken heeft. Het kabinet kiest zodanige maatregelen dat de ondersteunende Kamerfracties nog net op één lijn kunnen worden gehouden; de Kamerleden van de regeringspartijen balanceren tussen twee kwaden: het kabinet laten vallen of de geloofwaardigheid bij een belangrijk deel van de achterban — de kiezers — verliezen. Beide hebben er belang bij dat het economische beleid door poets- en oplapwerk zodanig kan worden gepresenteerd dat de ergste conflictstof is verdwenen en dat het lijkt alsof er werkelijk iets aan de economische problemen wordt gedaan.

Door deze wijze van politiek voeren ademt het economische beleid een sfeer van opportunistische en weifelachtigheid. Tussentijdse en halfslachtige oplossingen voeren de boventoon. Noodzakelijke maatregelen worden niet of te laat getroffen en problemen zoveel mogelijk naar de toekomst verschoven, waardoor zij zich steeds meer ophopen. Het kabinet schijnt erop te vertrouwen dat het adem genoeg heeft om op deze wijze het eind van de regeerperiode te halen, maar het is de vraag of het niet voor die tijd onder de onopgeloste problemen wordt bedolven.

Welke is de strategie die het kabinet volgt om de conflicten te minimaliseren en aldus te proberen zijn voortbestaan te garanderen? Ik meen drie fasen te herkennen die bij het oplossen van de problemen achtereenvolgens worden doorlopen. Aanvankelijk worden de problemen zoveel mogelijk gemaskeerd en wordt de ernst ervan gebagatelliseerd. Vervolgens worden, wanneer de problemen na verloop van tijd toch in hun volle omvang zichtbaar zijn geworden, beslissingen steeds uitgesteld en wordt de behandeling van de zaak getraineed en het parlement (en de betrokkenen) aan het lijntje gehouden. Ten slotte worden, wanneer onder druk van de omstandigheden beslissingen niet langer kunnen uitblijven, oplossingen met kleine doses tegelijk toegediend, terwijl zorgvuldige pogingen in het werk worden gesteld de onaangename kanten zoveel mogelijk te verbloemen of de pijn weg te masseren.

Uiteraard is het begrijpelijk dat een kabinet dat op zo wankelende basis rust, probeert de vrede te bewaren. Bovendien zal elke regering moeten schipperen tussen wensen en verlangens van velerlei aard. Maar verwacht mag worden dat daarin een rode (of anders gekleurde) draad zichtbaar is; een beleidslijn waarvoor het kabinet staat (of desnoods valt) en op basis waarvan knopen worden doorgehakt. Nu is het economisch programma van het kabinet duidelijk genoeg uiteengezet in *Bestek '81*, maar dat plan heeft tot dusver geen resultaten opgeleverd. Nu de vooruitzichten verslechterd zijn is binnen het regeringskamp tweestrijd ontstaan of het beleid moet

worden geïntensiveerd dan wel aanzienlijk van richting veranderd. Hierover is nooit overeenstemming bereikt. Dit betekent dat de grootste kans voor het kabinet om te overleven ligt in het niet-beslissen; ongewijzigd doorgaan op de oude weg. Dat niet-beslissen op de lange duur voor de economische ontwikkeling wel eens fnuikender zou kunnen zijn dan bij tijd en wijle „miskleunen” is een overweging waaraan het kabinet in dit verband geen boodschap heeft.

Ik kom op bovenstaande beschouwing naar aanleiding van het verschijnen vorige week van de Voorjaarsnota. Na de *Miljoenennota 1979* en de *Nota over de voortgang van Bestek '81* die eind maart dit jaar verscheen, is de Voorjaarsnota de derde nota in successie waarin niet de consequenties van de actuele economische situatie voor de uitvoering van *Bestek '81* worden getrokken. Weliswaar is de noodrem thans in werking gesteld, maar het vervroegd innen van belastingen en blokkeren van kasuitgaven kan kwalijk beschouwd worden als een structurele oplossing voor het te hoog oplopen van het financieringstekort. Het is slechts een verschuiving van de problemen in de tijd.

Een belangrijke oorzaak van het overschrijden van de grens die aan het financieringstekort was gesteld, is het tegenvallen van de belastingontvangsten, met name van de vennootschapsbelasting. Het is heel wel mogelijk dat deze ontwikkeling die samenhangt met de tegenvallende economische groei en de teruglopende aardgasbaten een structurele is, die haar invloed ook voor de begrotingsruimte in toekomstige jaren zal doen gelden. Daarom kan niet met lapmiddelen worden volstaan. Daarnaast is in de Voorjaarsnota geen rekening gehouden met steunverleningsoperaties aan enkele grote bedrijven waarover binnenkort beslissingen moeten vallen. Hiermee zal een bedrag van meer dan f. 1 mrd. gemoeid zijn, dat bij de berekening van het financieringstekort voor een deel buiten beschouwing is gebleven. Gereceneerd in de geest van *Bestek '81* en volgens de regels die voor de noodremprocedure zijn opgesteld, zouden nu verdere ombuigingen noodzakelijk zijn, maar het kabinet kan het zich in zijn strijd om het voortbestaan niet permitteren daarover te beslissen. Bovendien moeten onder deze omstandigheden in elk geval de eigen ministeriële gelederen gesloten worden gehouden, zodat het snoeimes niet op afzonderlijke departementen kan worden ingezet. Dan maar liever de problemen naar de toekomst verschuiven.

De conclusie uit het bovenstaande moet luiden dat het kabinet zich thans in een zodanige positie heeft gemanoeuvereerd dat economisch beleid vrijwel onmogelijk is geworden. Elke maatregel die nieuwe conflicten kan oproepen zal zoveel mogelijk worden vermeden of uitgesteld, terwijl het kabinet anderzijds onder druk staat de ingeslagen weg van *Bestek '81* verder te vervolgen. Ook wat betreft het naar de toekomst verschuiven van de problemen is het eind van de mogelijkheden in zicht. Wanneer het kabinet het zomerreces haalt, kan het zich zonder de hete adem van het parlement in de nek nog eens goed bezinnen op de voorbereiding van de begroting voor het jaar 1980 en de knopen die daarvoor zullen moeten worden doorgehakt. Maar het blijft een droevige constatering dat regering en parlement als antwoord op de grote economische problemen die thans op ons afkomen niet verder komen dan verstoppertje spelen met als opgave: blij zitten waar je zit en verroer je niet.

L. van der Geest

Inhoud

<i>Drs. L. van der Geest:</i> Verstopperij spelen	597
Column Procentnormen, door Prof. Dr. B. Goudzwaard	599
<i>Prof. Dr. M. P. Gans:</i> De hoge rente en het bedrijfsleven	600
<i>Prof. Dr. A. van der Zwan:</i> Het gezinsbezit als consumptieladder. Een toetsend onderzoek	603
<i>Drs. W. H. J. de Freytas:</i> Werkgeversorganisatie en de ondernemingsraad	610
Ingezonden Arbeidsvoorwaarden als ordenend criterium voor internationale handel, door Drs. J. P. Verloren van Themaat, met naschrift van Prof. Dr. F. van Dam	612
Toets op taak Lasten van openlucht recreatie, door Drs. R. Gerritse	614
Europa-bladwijzer Het Europees Parlement in de communautaire besluitvorming, door Drs. E. A. Mangé	617
Maatschappijspiegel Beperkt heden van het Integraal Structuurplan voor het Noorden des Lands, door Dr. W. van Voorden	620
Boekennieuws	623

U kunt ESB niet missen: geen week.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:
STRAAT:
PLAATS:
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):
Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
3000 VB ROTTERDAM Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Weekblad van de Stichting Het Nederlands
Economisch Instituut

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Adjunct-redacteur-secretaris: T. de Bruin*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie:
postbus 4224 3006 AE Rotterdam.
Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701,
redactie: toestel 3790.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementprijs: f. 144,04 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW): studenten f. 101,40
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptaart) op girorekening no. 122945,
of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van
Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93,
3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch
-Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,30
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101

Alle orders worden afgesloten en
uitgevoerd overeenkomstig de
Regelen voor het Advertentiewezen.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.

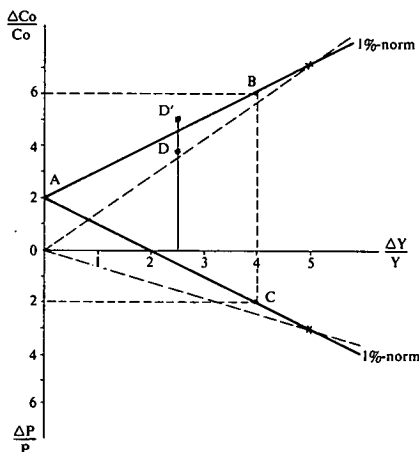
Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Procentsnormen

Het kabinet is bezig zijn beraadslagingen rond de komende Miljoenennota af te sluiten. Het staat voor de uiterst moeilijke opgave de collectieve sector in de economie op een zodanig niveau in te stellen, dat tegelijkertijd zowel naar de bestedingszijde zo min mogelijk impulsen tot werkgelegenheidsuitval worden gegeven, alsook naar de zijde van de collectieve lasten een hogere druk met het oog op het herstel van de werkgelegenheid — zoveel mogelijk wordt vermeden. Ter bewaking van de collectieve-drukstijging heeft het vorige kabinet zich o.m. van de één-procentsnorm bediend. Het huidige kabinet heeft in de vorige Miljoenennota meegedeeld van het stellen van een zodanige norm te willen afzien. Toch blijft ook nu de vraag bestaan, of niet een bepaalde uitspraak over het toekomstig beloop van de collectieve druk (van belastingen en sociale premies tezamen, uitgedrukt in een percentage van het nationaal inkomen) wenselijk is, en zo ja, op welke wijze dat bij het teruglopen van dat zelfde nationale inkomen zou moeten geschieden.

Dat de terugval van het nationale inkomen daarbij een factor van groot belang is, kan het beste blijken uit het volgende simpele grafiekje. Op de horizontale as is daarbij de groei van het reële nationale inkomen ($\Delta Y / Y$) in procenten uitgezet; op de verticale as de groei van de collectieve sector ten opzichte van zich zelf ($\Delta Co / Co$), gemeten aan de som van belastingen en sociale premies; en benedenwaarts de groei van de particuliere sector ten opzichte van zich zelf, ($\Delta P / P$), welke groei als een residu is gedacht van de groei van het nationale in-

D = feitelijke groei (+ 3,7%) van de collectieve sector.
 D' = feitelijke groei, na correctie voor het financieringstekort (+ 5,1%)

komen en de voornoemde groei van de collectieve sector. In de grafiek is het uitgangsniveau van de collectieve sector als percentage van het nationaal inkomen gemakshalve op 50 gesteld.

De 1%-norm correspondeert dan met de beide lijnen AB en AC 1). Immers, bij een reële groei van het nationale inkomen van 0% en een collectieve-sectoraandeel van 50% is volgens de 1%-norm binnen een jaar een groei van de collectieve druk tot 51% geoorloofd, overeenkomend met een groei van de collectieve sector t.o.v. zich zelf van 2%. Bedraagt de groei van het nationale inkomen daarentegen 4% (van 100 naar 104), dan houdt de 1%-norm een geoorloofde groei van de collectieve sector in van 50 naar 53 (52 plus 1), overeenkomend met een groei van de collectieve sector ten opzichte van zich zelf van 6%. Onder deze omstandigheden stijgt de particuliere sector van 50 naar 51 (52 min 1), overeenkomend met een groei ten opzichte van zich zelf met 2%. De afstand tussen de twee lijnen, verticaal gemeten (BC b.v.) geeft derhalve aan hoe de groei van het nationale inkomen over beide sectoren volgens de 1%-norm wordt verdeeld.

Uit de grafiek blijkt onmiddellijk, dat bij lagere stijgingstempi van het nationaal inkomen de 1%-norm desastreus werkt. Wanneer de toeneming van het nationaal inkomen lager is dan 2%, krimpt de particuliere sector door toedoen van de drukstijging zelfs *absoluut* in met alle afwentelingseffecten van dien. Kennelijk is de 1%-norm niet alleen geboren in, maar ook alleen bruikbaar voor een tijd, waarin nog reële-groei-percentages van 3 of 4 voorkomen. Betekent dit echter, dat derhalve van elke procentuele norm moet worden afgezien? Die conclusie lijkt te vroeg getrokken. In het verslag van De Nederlandsche Bank over het jaar 1978 is op blz. 48 vermeld, dat bij een reële groei van 2,5% de collectieve druk in 1978 met 0,6 punt tot 52% is opgelopen — over-

eenkomend met punt D in de grafiek ($3,7 = 2,5 + \frac{0,6}{0,50}$). Tegelijkertijd is het financieringstekort in procenten van het nationaal inkomen met 0,7 punt gestegen (blz. 46). Gezien de afwentelingen, die van een aldus oplopende druk in een tegenvallend nationaal inkomen het gevolg kunnen zijn, blijft m.i. het hanteren van de een of andere procentsnorm uitermate raadzaam — al zou het maar zijn vanwege de signaalfunctie die daarvan kan uitgaan.

Wel is duidelijk, dat de 1%-norm daartoe niet kan dienen. Ze is niet ingesteld op lage stijgingstempi van het nationale inkomen. Bovendien rekent ze geheel niet met de gevolgen, die een oplopend financieringstekort heeft. Dat lijkt onjuist: het betreft hier immers een stijging, die normaliter in een (belasting)drukstijging zou hebben geresulteerd en, bij ontstentenis daarvan, langs *inflatoire* weg de druk van de collectieve claims op de volkshuishouding verhoogt. Daarom zouden procentsnormen voortaan beter inclusief de wijzigingen van het financieringstekort geformuleerd kunnen worden.

Wat de invloed van de geringere stijgingen van het nationale inkomen betreft, zou ik ten slotte de aandacht willen vestigen op de eens door Lubbers gedane suggestie, de procentsnormen uit te drukken in een percentage van de groei van het nationale inkomen, i.p.v. van het nationale inkomen zelf. Deze suggestie houdt b.v. in, dat bij elke procent groei van het nationaal inkomen wordt gedoogd, dat de collectieve druk met 0,1 of 0,2% van het nationale inkomen toeneemt. In de grafiek is het resultaat daarvan bij een veronderstelling van een 0,2%-norm — die bij een groei van het nationale inkomen van 5% samenvalt met de „oude” 1%-norm — d.m.v. een onderbroken lijn zichtbaar gemaakt. Vooral bij een geringere groei van het nationale inkomen laat zich deze relatieve drukstijgingsnorm uitstekend verdedigen. De huidige drukstijging overtreft overigens deze norm duidelijk — ongeacht of ze nu gecorrigeerd wordt voor het financieringstekort of niet.

3. Goudzwaard

1) Wiskundige gedaante:

$$\frac{\Delta Co}{Co} = \frac{\Delta Y}{Y} + 0,01 \frac{Y}{Co}$$

$$\frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta Y}{Y} - 0,01 \frac{Y}{P}$$

De hoge rente en het bedrijfsleven

PROF. DR. M. P. GANS*

De hoge rentestand in ons land vormt een belemmering voor de verbetering van de rentabiliteit van het bedrijfsleven. Daardoor blijven investeringen achterwege die gunstig zouden zijn voor de werkgelegenheid. Die hoge rentestand is echter geen gegeven, maar voor een deel het gevolg van overheidsbeleid. Bij de wijze waarop het financieringstekort wordt gedekt en bij het beleid ten aanzien van de waarde van de gulden zou met de nadelen van een hoge rentestand rekening moeten worden gehouden.

Inleiding

De rente in ons land blijft hoog en vertoont zelfs een tendens tot stijgen. In dit artikel wordt ingegaan op de gevolgen hiervan voor het bedrijfsleven en het investeringsniveau. De conclusie zal luiden dat het gevoerde rentebeleid allerm minst in overeenstemming is met de wens om door kostenmatiging de rentabiliteit van het bedrijfsleven te verhogen en om aldus via investeringen de werkgelegenheid te verbeteren. Allereerst wordt de vraag aan de orde gesteld uit welke oorzaken de hoge rente is te verklaren. Het zal blijken dat het renteniveau ten dele bepaald wordt door een doelbewust beleid, waarbij het rentabiliteits- en werkgelegenheidsaspect geen directe doelstellingen zijn. Vervolgens komt ter sprake op welke wijze het renteniveau het gedrag van bedrijven beïnvloedt.

Oorzaken van het hoge renteniveau; beleidsopties

Voor menigeen komt de recente stijging van de rentestand als een verrassing, vooral voor diegenen die een rechtstreekse en min of meer automatische samenhang veronderstellen tussen rentestand en inflatieniveau. Gezien de daling van het inflatietempo zou volgens deze opinie ook een daling van de rente hebben moeten plaatsvinden. Deze is evenwel niet opgetreden. Het is ons echter in dit artikel niet te doen om de vraag op welke hypothesen en argumenten bovenstaande theorie is gebaseerd en hoe realistisch of correct deze zijn. Wij volstaan hier met het weergeven van onze opvatting inzake de oorzaken van de recente rentestijging.

- a. De staat heeft een zeer omvangrijk financieringstekort dat zoveel mogelijk op de binnenlandse kapitaalmarkt wordt gedekt. Dit is van invloed op het niveau van de kapitaalmarktrente.
- b. Er is een groot tekort op de lopende en kapitaalrekening van de betalingsbalans, hetgeen primair leidt tot een verkrapting van de geldmarkt en een stijging van de geldmarktrente, maar ook doorwerkt op de kapitaalmarkt. De

geld- en kapitaalmarkt zijn nu eenmaal communicerende vaten, al was het maar omdat de banken op beide markten werkzaam zijn.

- c. Ook institutionele factoren spelen een rol. Hierbij valt met name te denken aan het feit dat de banken die onderworpen zijn aan kredietrestricties, bedragen die zij op de kapitaalmarkt opnemen buiten het kredietplafond om als kredieten kunnen doorgeven. Hierdoor ontstaat een zeer grote emissieactiviteit van het bankwezen. Dit maakt voor de krediet-consumenten, in het bijzonder ondernemingen, het lenen duurder, aangezien zij aan de banken op een of andere manier een marge moeten vergoeden.

Als wij ons verder beperken tot de oorzaken a en b (financierings- en betalingsbalanstekort), dan lijkt op het eerste gezicht het hoge niveau van de rentestand misschien een soort onvermijdelijk fatum, waarbij wij ons maar moeten neerleggen. Dat is bij nader inzien toch niet het geval. Er zijn wel degelijk beleidsopties.

Zo kan de overheid besluiten om ter bestrijding van het betalingsbalanstekort tot een verlaging over te gaan van de waarde van de gulden ten opzichte van andere valuta's. Het effect hiervan op de omvang van het tekort mag niet worden overdreven, vooral gezien de samenstelling van ons in- en uitvoerpakket. Echt succes zal deze maatregel echter pas kunnen hebben bij afspraken inzake de mate waarin de resulterende stijging van het invoerprijspeil (in guldens) zal doorwerken in de arbeidslonen en de prijzen (in guldens) van exportproducten. Een gematigd optimisme over het effect van een dergelijke maatregel lijkt niettemin op zijn plaats 1). Het is daarom te betreuren dat het denken, laat staan het schrijven, over een daling van de externe waarde van de gulden in ons land haast wordt beschouwd als het plegen van een aanslag op de nationale eer.

Als de in de vorige alinea omschreven (en opzettelijk niet bij de roepnaam genoemde) maatregel niet wordt overwogen, kiest de overheid voor een doorwerking van het betalingsbalanstekort op de liquiditeitsmassa en daarmee voor een stijging van de rentestand.

Iets dergelijks geldt voor de financiering van het begrotingstekort. Niemand zegt dat dit tekort per se op de binnenlandse kapitaalmarkt moet worden gedekt. Dat we het toch doen betekent dat een beroep op buitenlandse financiële markten (bewust) wordt uitgesloten. Daarmee worden belangrijke financieringsmogelijkheden ongebruikt gelaten.

* Buitengewoon hoogleraar ondernemingsfinanciering aan het Interuniversitair Instituut Bedrijfskunde te Delft en directeur van Bureau Gans BV te Amsterdam.

1) Zie ook: S. K. Kuipers, Het verslag van De Nederlandsche Bank over 1978, *ESB*, 16 mei 1979. Wij denken dus aan een doelbewuste maatregel ten aanzien van de waarde van de gulden, voorafgegaan door sociale afspraken, en niet aan een door kapitaalvlucht afgedwongen stap als laatste redmiddel.

Ter illustratie diene dat de omvang van de Eurovalutamarkt momenteel wordt getaxeerd op \$ 885 mrd. bruto en \$ 495 mrd. netto, dat in 1978 voor ruim \$ 70 mrd. aan Eurovalutabankkredieten werd verstrekt, waarvan bijna \$ 29 mrd. aan industriële landen, en dat in dat jaar voor \$ 34 mrd. aan internationale obligatie-emissies werd uitgegeven 2).

Het aangaan van buitenlandse schulden zou tevens dienen om het tekort op de betalingsbalans te verminderen of op te heffen, en zou derhalve langs twee wegen tot een daling van de rentestand leiden (via de geldmarkt en via de kapitaalmarkt).

Onze conclusie is dat de huidige ontwikkeling van de rentestand niet als onvermijdelijk moet worden beschouwd, maar een uitvloeisel is van een doelbewust overheidsbeleid. Deze conclusie houdt in, dat als men van oordeel zou zijn dat de voordelen van dit beleid kleiner zijn dan de nadelen, een wijziging van het rentebeleid in beginsel mogelijk is. Eén van die nadelen is ongetwijfeld het effect van de hoge rente op het bedrijfsleven.

Rente, rentabiliteit en investeringsniveau

Het niveau van de rente beïnvloedt het gedrag van bedrijven op twee manieren:

1. het is van invloed op de rentabiliteit van bestaande activiteiten;
2. het beïnvloedt de rendementseis die het bedrijf moet stellen aan nieuwe projecten.

Bestaande activiteiten

Voor een goed begrip van het effect van het renteniveau op de rentabiliteit is het nodig een onderscheid te maken tussen de bruto rentabiliteit en de netto rentabiliteit. De bruto rentabiliteit is het resultaat van de industriële en handelsoveroperaties na aftrek van *alle* kosten behalve rente en belastingen, m.a.w. de winst vóór rente en belastingen, uitgedrukt als een percentage van het totale vermogen dat in de onderneming werkzaam is. De netto rentabiliteit is de netto winst (na aftrek van rente en belastingen) als een percentage van het eigen vermogen.

Indien nu het rentepercentage op het door een onderneming geleende geld hoger is dan de bruto rentabiliteit, komt de netto rentabiliteit lager uit dan indien de onderneming geen geld zou hebben geleend. Anders gezegd, in een situatie waarbij de bruto rentabiliteit bij voorbeeld 8% is en de rente op schulden 10% bedraagt, komt de netto rentabiliteit onder druk. Iedere gulden die geleend moet worden tegen een rente die hoger is dan het resultaat dat met die gulden wordt behaald gaat ten koste van de netto rentabiliteit.

In 1977 bedroeg het bruto resultaat van alle Nederlandse beursondernemingen exclusief financiële instellingen en internationals f. 2,7 mrd.; met de rentelasten was toen f. 1,1 mrd. gemoeid. Als zowel de rentebaten als de rentelasten zouden worden gehalveerd, zou de netto rentabiliteit niet 5,9% hebben bedragen, zoals in feite het geval was, maar 7,6%. (Hierbij zij aangetekend dat verlaging van de rentestand zou leiden tot een vermindering van het financieringstekort van de staat, daar de opbrengst der vennootschapsbelasting toeneemt (geringere renteaftrek) en de rentelasten op de staatschuld dalen.)

Nieuwe projecten

Over de relatie tussen investeringsniveau en rentestand heerst onder macro-economen bepaald geen eenstemmigheid — hetzelfde geldt overigens voor de relatie tussen investeringsniveau en loonkosten. Het is evenwel jammer dat de macro-economen in dit verband niet eens te rade gaan bij bedrijfseconomen en met name bij financieringsdeskundigen. In ieder handboek over ondernemingsfinanciering is immers

te vinden dat de rentestand direct of indirect mede bepalend is voor de vraag of al dan niet in nieuwe projecten moet worden geïnvesteerd. Nog belangrijker is, dat iedere bedrijfsfunctionaris die wel eens een cursus over investeringsbeleid heeft gevolgd, is geïndoctrineerd met de opvatting dat de opbrengst van een project ten minste groot genoeg moet zijn om de financieringskosten goed te maken. Veelal worden overigens niet de financieringskosten als minimum-rendementseis gehanteerd, maar geldt als zodanig een „cut-off rate” die hoger is dan de financieringskosten, maar door deze wel wordt beïnvloed.

Bij de beoordeling van een investeringsproject moeten de kasopbrengsten („cash flows”) hiervan worden getaxeerd en tegenover de kasuitgaven worden gesteld. Vervolgens kunnen twee rekentechnieken worden toegepast. De eerste is om na te gaan met welk percentage deze opbrengsten en uitgaven contant moeten worden gemaakt, opdat de contante waarde van de opbrengsten gelijk is aan de contante waarde van de uitgaven. Dit percentage noemt men het rendement („internal rate of return”) van de investering. Als dit niet ten minste gelijk is aan de financieringskosten of de (hogere) „cut-off rate” is van een verliesgevend of althans een onvoldoende rendabel project sprake.

De tweede rekentechniek is om de opbrengsten en uitgaven contant te maken met het percentage van de financieringskosten resp. met de „cut-off rate”. Als na die contantmaking de opbrengsten niet minstens gelijk zijn aan de uitgaven is eveneens van een sub-rendabel project sprake, dat althans uit financieringsoverwegingen niet moet worden uitgevoerd.

Financieringskosten

De vraag rijst in dit verband hoe de financieringskosten worden bepaald. Wat betreft het geleende geld zijn dit de rentekosten (na belastingen). Wat betreft het eigen vermogen dient een rentabiliteit (na belastingen) te worden gemaakt gelijk aan het rendement op staatsobligaties, vermeerderd met een risicopremie. Dit is althans de meest simpele benadering die overigens ook is gevolgd in de wetsontwerpen inzake de vermogensaanwasdeling. De risicopremie wordt daar op 3% gesteld. Pas als deze maatstaf is overschreden wordt in deze ontwerpen van „overwinst” gesproken. Op het ogenblik van schrijven zouden de „kosten” van eigen vermogen derhalve op $9 + 3 = 12\%$ kunnen worden gesteld, d.w.z. de minimum netto-rentabiliteitseis is 12%.

Bij rentekosten van 10% voor een onderneming die voor $\frac{1}{3}$ met eigen vermogen en voor $\frac{2}{3}$ met rentedragende schulden wordt gefinancierd, zouden de financieringskosten, als gewogen gemiddelde van de kosten van eigen vermogen en leningen, derhalve na belasting ruim 7% bedragen. Zou de staat lenen tegen 5% en ondernemingen tegen 6%, dan zouden de financieringskosten nog geen 5% zijn. Ook voor een andere „cut-off rate” zou gelden dat deze bij een verlaging van de rentestand zou dalen.

Afgezien van een kostenmatiging op het gebied van de looninkomens zou een verlaging van de rentestand derhalve leiden tot een vergroting van het aantal projecten dat uit financierings- en rentabiliteitsoogpunt door ondernemingen aantrekkelijk wordt bevonden. Anders gezegd, ten gevolge van de rekentechnieken die ondernemers toepassen zou een verlaging van de rente moeten leiden tot een stimulering van de investeringen.

verlaging van de rente moeten leiden tot een stimulering van de investeringen, althans in de veronderstelling dat onze ondernemers erin slagen voldoende projecten beschikbaar

2) Bron: Morgan Guaranty Trust Company of New York, *World financial markets*, mei 1979.

te hebben.

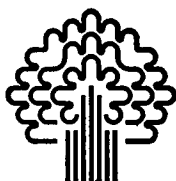
Aandelenkoersen

Ten slotte wordt erop gewezen dat een hoog niveau van de rentestand de aandelenkoersen onder druk zet. In de eerste plaats geschiedt dit door de verlaging van de netto rentabiliteit en in de tweede plaats omdat zelfs bij gelijkblijvende opbrengsten ieder vermogensobject nu eenmaal minder waard wordt als de rendementseisen van de beleggers omhoog gaan. De druk op de aandelenkoersen maakt het moeilijk en soms onmogelijk om nieuwe aandelen uit te geven. Als bedacht wordt dat het eigen vermogen van alle in het voorgaande genoemde beursondernemingen eind 1977 nog maar 28% uitmaakte van het totale vermogen, tegen 46% ult. 1965, en voorts dat algemeen de opvatting heerst dat de vermogensstructuur verbetering behoeft, dan blijkt dat de hoge rentestand niet dienstig is voor het streven de financiële positie van ondernemingen te versterken door het uitgeven van nieuwe aandelen.

Conclusies

De hoge rentestand wordt veroorzaakt door het betalingsbalanstekort en de omstandigheid dat de overheid het financieringstekort grotendeels op de binnenlandse kapitaalmarkt wenst te dekken (en niet geheel of ten dele op de buitenlandse markten). Voor het bedrijfsleven is de renteontwikkeling een separate oorzaak van een druk op de netto rentabiliteit, terwijl ondernemers die het rendement op nieuwe projecten vergelijken met de financieringskosten, minder nieuwe projecten zullen uitvoeren naarmate de rentestand hoger is. (Daarnaast zet de hoge rente de aandelenkoersen onder druk.) Het rentebeleid van de overheid is derhalve niet consistent met het streven om via een rentabiliteitsverbetering de investeringen te stimuleren en de werkgelegenheid te bevorderen. Het laten doorwerken van de tekorten op de betalingsbalans en de begroting op de financiële markten zal in theorie misschien op lange termijn tot evenwichtsherstel leiden. Voor menige onderneming zal evenwel gelden: „in the long run we are all dead”.

M. P. Gans

STADSGEWEST 's-HERTOGENBOSCH

Het Stadsgevest 's-Hertogenbosch is een samenwerkingsverband van 14 Brabantse en 3 Gelderse gemeenten met ruim 250.000 inwoners.

Binnen het secretariaat wordt gevraagd een

(REGIONAAL) ECONOOM

met aantoonbare belangstelling/ervaring op het terrein van de regionale planologie.

De functionaris zal zijn werkzaamheden verrichten in een team, dat

- in het kader van de gewestelijke structuurplanning onderzoek verricht ten aanzien van woningmarkt, economische structuur, voorzieningen enz.
- werkzaamheden voorbereidt en uitvoert ten behoeve van de Beleidsoverlegcommissie (BOC) Noordoost-Brabant waarin werkgevers, werknemers en de overheden zich gezamenlijk richten op de sociaal economische problematiek
- de besluitvorming op bovengenoemde terreinen coördineert en het bestuur van het Stadsgevest en de BOC Noordoost-Brabant hierbij o.m. in het vervullen van secretariaten van commissies en werkgroepen assisteert
- de feitelijke ontwikkelingen in het gewest o.m. door het gewestelijk meerjarenplan woningbouw en de statistische documentatie toetst en begeleidt.

Naast dit team kent het secretariaat van het Stadsgevest nog een drietal andere teams waarmee een intensieve samenwerking bestaat.

De functionaris zal zijn aandacht in het bijzonder moeten geven aan het opzetten en begeleiden van regionaal economische samenwerking w.o. gezamenlijke promotie en acquisitie.

Aanstelling kan plaatsvinden in de rang van hoofdcommissies (max. f. 3935,—).

Een psycho-technisch onderzoek kan tot de selectieprocedure behoren.

Voor het personeel van het Stadsgevest geldt dezelfde rechtspositieregeling als voor het personeel in dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch.

Telefonische inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij Drs. J. A. M. Rikken, tel. (073) 12 53 81.

Sollicitaties dienen te worden gericht aan de voorzitter van het Stadsgevest 's-Hertogenbosch, Postbus 1279 te 's-Hertogenbosch.

Het gezinsbezit als consumptieladder

Een toetsend onderzoek

PROF. DR. A. VAN DER ZWAN

Om de afzetmogelijkheden van duurzame consumptiegoederen te onderkennen, kunnen verschillende wegen worden bewandeld. Men kan veronderstellen dat zich vaste patronen voordoen in de volgorde van aanschaf van die goederen of dat het bezit ervan gerelateerd is aan variabelen als welstand, gezinsgrootte, urbanisatie en inkomen. Dr. A. van der Zwan, hoogleraar commerciële economie, marktanalyse en bedrijfsstatistiek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, heeft door middel van empirisch onderzoek beide methoden aan een toets onderworpen.

1. Bestedingspatronen versus bestedingsprofielen

De analyse van de consumptieve bestedingen door gezinshuishoudingen wordt vanouds beheerst door het model van de budgetanalyse: de bestedingen worden onderverdeeld in uitgavenposten of goederencategorieën en de verdeling van het totale budget over de onderscheiden rubrieken, uitgedrukt in de vorm van quoten, levert het *bestedingspatroon*. De interesse is evenwel vanaf het begin vooral gericht geweest op evidente verschillen die in de bestedingen naar voren komen bij vergelijking van inkomensklassen, gezinsgrootteklassen en dergelijke. De bestedingen of quoten worden daartoe per rubriek gerelateerd aan het gezinsinkomen, de gezinsomvang enz., ten einde de marginale bestedingen respectievelijk de marginale consumptiequoten tot uitdrukking te brengen. Naar de aard van die marginale effecten wordt een goed of een bestedingscategorie vervolgens op bekende wijze gekarakteriseerd als inferieur, noodzakelijk of (semi-)luxe en dergelijke. Die karakteristieken kunnen we als het *bestedingsprofiel* aanduiden.

Dezelfde begrippen en benaderingswijzen zijn ook toegepast op het bezit van duurzame consumptiegoederen, dat qua belang van recentere datum is. Ook hierbij is de nadruk gevallen op het profiel, terwijl het patroon veel minder aandacht heeft gekregen. Een opmerkelijke uitzondering is Pyatt 1), die er oog voor heeft gehad dat bij bezit de accumulatie een interessant bijkomend gezichtspunt biedt.

Bezit vooronderstelt een „voorgeschiedenis”; indien het nu zo zou zijn dat deze voorgeschiedenis uit de stand van het bezit zelf kan worden afgeleid, dan zou het proces van accumulatie kunnen worden uitgebeeld als het bestijgen van een ladder. De onderste sport wordt gevormd door het goed met de hoogste (absolute) prioriteit en de bestijging van de ladder vindt plaats volgens een min of meer vaste prioriteitsvolgorde. De stand van het bezit zou in die opvatting voornamelijk

een functie zijn van twee factoren, namelijk de tijd gedurende welke men bezig is geweest bezit te vergaren en de koopkracht.

Om het realiteitsgehalte van die nogal strikte zienswijze te vergroten, lijkt het zinvol enige verzachtingen aan te brengen in de aannamen. Gezinnen behoeven niet alle dezelfde prioriteiten te hebben; ze kunnen niet alleen verschillen qua behoeften, maar ook andere interessen hebben. Gezinsomvang en -samenstelling kunnen het behoeften- en prioriteitenpatroon beïnvloeden, waarbij met name te denken valt aan de meer collectieve of gezinsgoederen. Interesse-verschillen zullen hun invloed kunnen doen gevoelen in de sfeer van de meer individuele goederen, met name goederen die een vrijetijdsfunctie of luxekarakter hebben. Op dat laatste vlak is in het marktonderzoek de belangstelling voor bezits- en consumptiepatronen altijd gericht geweest. In de marketing meende men veelal voor nieuwe producten te kunnen inspelen op een vervlechting van prioriteiten. Bij het vergaren van bezit zou men dus verscheidene ladders tegelijk kunnen bestijgen, waarbij de sport die men op een gegeven moment heeft bereikt — naast de tijd en de koopkracht — wordt bepaald door de objectieve behoeften en de subjectieve consumptieve voorkeuren.

Het praktische belang van de analyse van bezitspatronen — gezien vanuit de afzet — is gelegen in:

- het bepalen van het marktpotentieel van specifieke goederen. Indien van goederen de plaats in de behoeften- of voorkeurs hiërarchie kan worden bepaald, dan kan daaruit het toekomstige afzetverloop worden afgeleid;
- het aanwijzen van de potentiële koperskring voor nieuwe goederen en het identificeren van de prospectieve kopers. Indien van kopers de plaats op de bezitsladder(s) kan worden bepaald, dan kan daaruit hun aankoopgeneigdheid voor nieuwe goederen worden afgeleid.

Voor deze analyse zou men in feite ook terecht kunnen bij de bezitsprofielen. In het bijzonder in marketingkringen is evenwel de mening verbreid dat daarin optredende indicatoren die als voorspellers worden gebruikt (zoals het inkomen e.d.) te indirect van aard zijn; het bezitspatroon zou in die opvatting veel directer op de consumptie betrokken zijn en uit dien hoofde een betrouwbaarder en accuratere voorspeller zijn van het consumptief gedrag. Deze veronderstelling is geenszins bij voorbaat ongegrond. Onderzoektechnisch geformuleerd doet zich hier het vraagstuk voor dat het bezit (en het consumptief gedrag in het algemeen) kan worden verklaard met behulp van twee afzonderlijke complexen van factoren, te weten:

1) F. G. Pyatt, *Priority patterns and the demand for household durable goods*, Cambridge, 1964.

- kenmerken van gezinnen en personen die een zekere bestendigheid vertonen, zoals b.v. socio-economische criteria;
- disposities van gezinnen en personen die — zeker op middellange termijn — een zekere veranderlijkheid bezitten zoals b.v. met preferenties, aspiraties e.d. het geval is.

Ook indien men kan vaststellen dat de eerste een belangrijke verklarende invloed op het bezit hebben, hoeft dat niet te betekenen dat de disposities daarin niet kunnen optreden als de *interveniërende* factoren. Dat wil dan dus zeggen dat de invloed van de kenmerken op het bezit verloopt via de conditionerende werking van de aan die kenmerken gerelateerde disposities. Indien dit werkelijk opgaat, dan kan het leggen van een directe relatie tussen het bezit en de disposities enkele methodische voordelen bieden die op de volgende aspecten betrekking hebben:

- disposities zijn *dichterbijgelegen* oorzaken dan kenmerken;

de rijksoverheid vraagt

wetenschappelijk medewerker studiedienst (mnl./vrl.)

voor het Centraal Bureau voor de Statistiek
t.b.v. de Hoofdafdeling Statistiek van
Industrie en Bouwnijverheid

Taak: onder leiding van het Hoofd van de Studiedienst verrichten van studies, zoals het analyseren van de resultaten van de enquêtes van de hoofdafdeling b.v. door middel van hergroepering van het grondmateriaal, nagaan van ontwikkelingen in de tijd; zoeken naar en leggen van verbanden tussen de uitkomsten van verschillende enquêtes; opzetten van nieuwe enquêtes en/of verbeteren van bestaande onderzoeken van de hoofdafdeling.

Vereist: doctoraal examen, b.v.k. economie; kennis van de toepassing van econometrische methoden; redactionele ervaring. Zij die binnenkort afstuderen kunnen ook reageren.

Standplaats: Voorburg.

Salaris: afhankelijk van leeftijd en ervaring
max. f 4391,- per maand. Promotiemogelijkheid
tot max. f 5155,- per maand aanwezig.

Sollicitaties inzenden vóór 13 juli 1979.

Bovengenoemd salaris is exclusief 8% vakantie-uitkering.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturenummer 9-1844/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe), zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1. Corr. adres: Postbus 20013, 2500 EA 's-Gravenhage.

- disposities zijn *specifieker* oorzaken dan kenmerken;
- disposities zijn vatbaarder voor verandering en als zodanig in principe ook in staat om het *diffusieproces* te „verklaren”, wat bij min of meer bestendige kenmerken bij voorbaat uitgesloten is;
- disposities zijn *éénduidiger* qua richting van de verklaring dan kenmerken.

Daar staat uiteraard tegenover dat de veranderlijkheid van disposities weliswaar kan leiden tot een hogere verklaringswaarde in statistische zin, maar dat het causale gehalte van die verklaring geringer is dan bij bestendige kenmerken. Bij grootheden in het sociaal-psychologische vlak met hun veranderlijkheid blijft toch immers voortdurend de vraag open onder invloed van welke determinanten zij op hun beurt tot stand komen.

Dit alles valt overigens in een concreet geval slechts op empirische gronden uit te maken. In dit artikel wordt de vraag onder ogen gezien in hoeverre disposities — zoals die uit het bezit zelf zijn af te leiden — een betere verklaring bieden voor het bezit dan het socio-economische raamwerk 2).

De omstandigheid dat men bezitsprofielen veel minder vaak heeft gebruikt dan bezitspatronen is terug te voeren op het feit dat in marketingkringen de voorkeur ook altijd is uitgegaan naar begrippen als „levensstijl” waarvan Warner 3) als een van de eersten een degelijke empirische operationalisatie heeft gegeven. In Nederland heeft dit begrip in het marktonderzoek jarenlang — misleidend — als „welstand” te boek gestaan; eerst de laatste jaren is het vervangen door „sociale klasse” 4). Deze laatste aanduiding is in de VS altijd gangbaar geweest; waarbij sociale klasse is opgevat als een betrekkelijk permanente opdeling van de maatschappij in een beperkt aantal strata, waarbinnen gemeenschappelijkheid bestaat met betrekking tot waarden, interesses, voorkeuren en gedrag en consumptie; niet in de laatste plaats vanwege het feit dat het sociale verkeer zich voornamelijk binnen die sociale strata afspeelt.

Daarbij heeft altijd de opvatting meegespeeld dat indeling in *inkomensklassen* niet diezelfde vergaande homogenisering zou teweegbrengen, welke gedachte is gebaseerd op de overweging dat opleiding, beroep, kwaliteit van de behuizing en de woonbuurt en dergelijke met inkomen samenhangen en eerst in onderlinge samenhang in staat zijn een sociale stratificatie te indiceren. Naast deze min of meer *algemene* „levensstijl”-indicator zijn ook wel specifiekere en meer gedifferentieerde indicatoren naar voren geschoven, zoals de consumptieladder en de „bistro-schaal” 5).

2. Scalogram-analyse: de Guttman- en de Mokken-schaal

De ladder of trap met hun hiërarchische implicaties hebben ook altijd de aandacht getrokken van onderzoekers op het terrein van de *schaal-analyse*: een meetmethode waarbij kwalitatieve data worden omgezet in kwantitatieve kenmerken. Die methoden spelen in het sociale onderzoek een belangrijke rol. Guttman heeft op dat terrein veel naam gemaakt en van hem is de scalogram-analyse afkomstig. Een scalogram wordt gevormd door een verzameling attributen (in casu: goederen) die voor een bepaalde populatie (in casu:

2) Zie voor de interessante methodologische kanten van dit vraagstuk M. Rosenberg, *The logic of survey analysis*, New York, 1968, hfst. 3.

3) W. Lloyd Warner, M. Meeker en K. Eels, *Social class in America: a manual of procedure for the measurement of social status*, Chicago, 1949.

4) *Normvraagstellingen bij markt- en opinie-onderzoek op het gebied van socio-economische en demografische criteria*, W.B.O.-publikatie, november 1975.

5) H. J. M. van der Zee, *De consumptieladder, Inter/view*, Amsterdam, 1970; H. de Bock en J. van Lil, *Het buitenshuis meten van sociale klasse als levensstijl, Marktonderzoek en consumentengedrag*, Jaarboek 1976, blz. 143-152.

Tabel 1. „Output” van een Guttman-analyse volgens het SPSS-pakket

Aantal positieve attriboot-scores	Attribuut a)										Aantal respondenten naar moeilijkheids-score
	5		4		3		2		1		
	neg.	pos.	neg.	pos.	neg.	pos.	neg.	pos.	neg.	pos.	
5	0	127	0	127	0	127	0	127	0	127	127
4	307	66	38	335	13	360	13	360	2	371	373
3	355	24	224	155	119	260	54	325	6	373	379
2	255	5	222	38	191	69	96	164	16	244	260
1	114	0	114	0	111	3	106	8	11	103	114
0	7	0	7	0	7	0	7	0	7	0	7
Totaal	1.038	222	605	655	441	819	276	984	42	1.218	1.260
Aantal fouten b)	0	95	38	193	132	72	163	8	35	0	736

a) De attributen lopen van rechts naar links op qua moeilijkheidsgraad, de positieve scores lopen dan ook navenant af.

b) De fouten, zoals gedefinieerd, staan binnen de kaders.

Rep. = 0,8832.

consumenten) in een volgorde van opklimmende penetratie kunnen worden geplaatst en waarbij — als de populatie met betrekking tot de te ontwikkelen schaal ééndimensionaal graaderbaar is — uit het aantal attributen waarop een individu uit de populatie positief scoort op perfecte wijze kan worden afgeleid om welke attributen dat gaat: indien het individu één goed bezit, dan betreft dat het in de populatie meest verbreide goed en geen ander, indien het individu twee goederen bezit, dan betreffen die de twee meest verbreide goederen en geen andere, enz.

Men spreekt met betrekking tot de penetratie van een goed in de totale populatie wel van „moeilijkheidsgraad” (omgekeerd evenredig aan penetratie), zodat bij toeneming van het bezit van een individu de moeilijkheidsgraad van elk additioneel goed steeds met één stap toeneemt 6). Elk attribuut kan dus worden getypeerd aan de hand van zijn moeilijkheidsgraad, terwijl elk individu uit de populatie kan worden getypeerd aan de hand van zijn moeilijkheidsscore, die gelijk is aan het totale aantal positieve scores, die lopen van 0 tot n, indien de verzameling uit n attributen bestaat.

Bij de Guttman-schaal is er dus een perfecte relatie tussen de positie die een goed in de totale populatie inneemt en de positie die het in het individuele bezit inneemt, gegeven de totaalscore van dat individu. Voor de Guttman-analyse zijn standaard-computerprocedures ontwikkeld en onder meer opgenomen in het *Statistical Package for the Social Sciences (SPSS)*. Daarvan is in tabel 1 een cijfervoorbeeld opgenomen dat ontleend is aan ons onderzoek.

Uit tabel 1 valt gemakkelijk af te lezen dat de daarin beschouwde verzameling goederen allerm minst een scalogram vormt (in de door ons onderzochte populatie). In de praktijk van het sociale onderzoek, dat zich veelal op heel andere terreinen beweegt dan het onderhavige, is het trouwens heel moeilijk gebleken om attributen bijeen te krijgen die een perfecte Guttman-schaal vormen. Dat is de reden dat in de toetsingsprocedure voor een gegeven verzameling attributen een reproduceerbaarheidscoefficient (Rep.) is opgenomen, die aangeeft in welke mate aan dat ideaal voldaan wordt 7). In het voorbeeld bedraagt de Rep. 0,8832.

Voldoet een schaal redelijk, maar niet volledig, dan wordt wel van een „quasi-schaal” gesproken en onder zekere voorwaarden wordt die ook wel aanvaardbaar geacht. Guttman stelt als *minimumeis* voor de Rep. een waarde van 0,90 8). Een verdere beperking van de Guttman-rekenprocedure is het louter *toetsende* karakter: het bevat geen zoekprocedure ten behoeve van de *schaalconstructie*. Dat is wel het geval met de door onze landgenoot Mokken 9) ontwikkelde schaalprocedure die op de Guttman-schaal is gebaseerd, maar daarvan afwijkt door de strikte eis van het scalogram te laten vallen en daarvoor de eis van de *holomorfie* of dubbele monotonie in de plaats te stellen. De ordening van de attributen wordt gehandhaafd, maar niet op deterministische wijze: de kans dat positief wordt gereageerd op een attribuut met een bepaalde moeilijkheidsgraad dient over het hele traject van

de schaal geringer te zijn en maximaal gelijk aan de kans op een positieve reactie bij een gemakkelijker attribuut. Evenzo dient de kans dat iemand die positief heeft gereageerd op een moeilijk attribuut ook positief reageert op een gemakkelijker attribuut wel hoog te zijn, maar niet noodzakelijkerwijs 1 te bedragen. De schaal-analyse volgens Mokken biedt, zoals gezegd, niet alleen de mogelijkheid om de schaalbaarheid van a priori schalen te bepalen, maar tevens volgens een stapsgewijze zoekprocedure na te gaan of uit een verzameling attributen één of meer schalen kunnen gevormd 10).

Bij de beoordeling van de schaalbaarheid is door Mokken gekozen voor een homogeniteitscoefficient H (11) van de hele schaal, respectievelijk voor H_i, als attribuut-schaalbaarheidscoefficient. Deze moeten boven een gekozen ondergrens liggen. De keuze van die grens berust op conventie. Mokken geeft voor de beoordeling van schalen de volgende vuistregel 12):

- 0,30 ≤ H < 0,40: de attributen vormen een zwakke schaal;
- 0,40 ≤ H < 0,50: de attributen vormen een middelmatige schaal;
- 0,50 ≤ H : de attributen vormen een sterke schaal.

Hieronder volgt een voorbeeld van de bepaling van de schaalbaarheid van een a priori schaal. Meer dan een zwakke schaal leveren deze goederen overigens niet op.

Tabel 2. Bepaling van de schaalbaarheid van acht huishoudelijke consumptiegoederen (0,1) volgens Mokken

	H _i	H
Koelkast	0,5254	
Strijkijzer	0,3258	
Wasautomaat	0,3278	
Mixer	0,3946	
Naaimachine	0,3889	
Diepvrieskist	0,3768	
Vaatwasser	0,3742	
Wasdroger	0,3848	
		0,3760

- 6) Een afwijking van die hiërarchie wordt als fout (error) bestempeld. Fouten kunnen ontstaan als gevolg van het bezit van goederen met een te hoge moeilijkheidsgraad gegeven de totale bezitscore respectievelijk door het ontbreken van bezit van goederen die — gelet op de totaalscore — wel in het bezit dienen voor te komen.
- 7) Indien bij toetsing blijkt dat een verzameling goederen in een bepaalde populatie geen scalogram vormt dan kan dat te wijten zijn aan twee omstandigheden: de goederen zijn niet ééndimensionaal graaderbaar of hun bezit mist het cumulatieve karakter.
- 8) R. J. Mokken, *A theory and procedure of scale analysis*, Den Haag, 1970, blz. 63. Mokken geeft overigens een veel gedetailleerdere toetsingsprocedure voor Guttman-schalen (blz. 63-68).
- 9) Mokken, op. cit.
- 10) Subprogramma MOKKEN SCALE, geschreven door E. Smies. Zie B. Niemöller, *Handleiding*, T.C.-publicatie 42, 1976.
- 11) De homogeniteitscoefficient H van Loevinger is van het S₂-type. Zie Mokken, op. cit., blz. 59.
- 12) Mokken, op. cit., blz. 185.

academisch ziekenhuis rotterdam

Het ziekenhuis Dijkzigt vormt samen met het Sophia Kinderziekenhuis het Academisch Ziekenhuis Rotterdam.

Medewerker Bedrijfseconomie en Statistiek

Afdeling Financiële Administratie

Tot zijn taak zal primair behoren: het verzorgen en verder uitbouwen van de reeds bestaande verslaglegging c.q. informatiestroom t.b.v. directie en bestuur.

De functie brengt, in grote lijnen, de volgende werkzaamheden met zich mee: samenstelling van de periodieke overzichten m.b.t. de afdelingsbudgetten, de begroting daarvan en het analyseren van de afdelingsresultaten. Voorts het opstellen van calculatieschema's t.b.v. de doorbelasting in de afdelingsbudgetten en t.b.v. de kostprijscalculatie. Onderdelen van deze taken bevinden zich nog in een experimenteel stadium.

Ook zal betrokkene zich gaan bezighouden met het verzamelen en verwerken van vergelijkbare gegevens van andere instellingen voor budgettering/kostprijscalculatie e.d.

Voor deze vacature gaan de gedachten uit naar een afgestudeerde academicus bedrijfs-economie c.q. een kandidaat met middelbare schoolopleiding en volledig SPD, eventueel iemand die vergevorderd is met de studie voor SPD-2.

Andere eisen die de functie stelt: ervaring in budgettering en calculatietechnieken. Belangrijk is verder nog dat de functionaris gewend is zelfstandig te werken.

Vacaturenummer: 9-0103078/34

Voor inlichtingen kan men zich wenden tot de Personeelsdienst, tel. 010-633370 (doorkiesnummer).

Dijkzigt

Salariëring en overige arbeidsvoorwaarden volgens rijksregeling. Schriftelijke sollicitaties te richten aan het hoofd van de Personeelsdienst, Academisch Ziekenhuis Rotterdam/Dijkzigt, Dr. Molewaterplein 40, 3015 GD Rotterdam onder vermelding van het vacaturenummer.

3. Opzet van het toetsend onderzoek

In een steekproefonderzoek onder circa 1.250 Nederlandse gezinshuishoudingen dat in 1976 is gehouden, zijn onder meer gegevens verzameld over het al of niet bezit (1,0) van 27 duurzame consumptiegoederen, respectievelijk de socio-economische karakteristieken van de huishoudingen. Op de bezitsgegevens is een schaalbaarheidsonderzoek uitgevoerd ten einde na te gaan of er bezitspatronen aanwijsbaar zijn, waaraan praktisch bruikbare informatie kan worden ontleend in de zin als in par. 1. is uiteengezet. Ter vergelijking is een profielanalyse uitgevoerd, zodat op empirische gronden kan worden beoordeeld naar welk van de twee de voorkeur dient uit te gaan.

In het schaalbaarheidsonderzoek is met behulp van de analyse volgens Mokken door gebruik te maken van de stapsgewijze zoekprocedure vastgesteld of uit de totale verzameling goederen één of meer schalen kunnen worden gevormd. Tevens is voor vier op a priori gronden gevormde deelverzamelingen (13) de schaalbaarheid volgens Mokken en Guttman vastgesteld. Vervolgens is aan elke huishouding in de steekproef op grond van de a priori gedefinieerde schalen een bezitsscore toegekend, die gelijk is aan het aantal goederen dat men (per deelverzameling) in bezit heeft. De tussen de huishoudingen optredende verschillen in bezitsscores zijn:

- enerzijds gerelateerd aan de fase in de levenscyclus van de gezinshuishoudingen. Die levenscyclus kan immers worden opgevat als indicator van de periode waarin men bezit heeft vergaard. Een positieve correlatie zou de bezitshiërarchie ondersteunen;
- anderzijds gerelateerd aan welstand, gezinsgrootte, urbanisatie en inkomen ten einde daaruit een bezitsprofiel af te leiden (14). Hoe scherper het bezitsprofiel is des te meer praktische betekenis eraan kan worden toegekend voor het discrimineren tussen bezitters en niet-bezitters.

Ten slotte is op basis van de bezitsscore voor de „levensstijl“-goederen nagegaan of de autonomie van de factor „levensstijl“ nu werkelijk dan wel vermeend is.

4. De uitkomsten van het onderzoek

4.1. Schaalbaarheidsonderzoek: 10ets op de bezitshiërarchie

Door middel van de stapsgewijze zoekprocedure, deel uitmakend van de schaal-analyse volgens Mokken, werden uit de totale verzameling van 27 goederen 3 schalen geëxtraheerd. Daarvan heeft de laatste, bestaande uit slechts 2 goederen, kennelijk een residueel karakter, zodat er in feite slechts 2 schalen werden gevormd. In die beide schalen werden in totaal 17 goederen geselecteerd, waarvan 13 in de eerste en 4 in de tweede. De schaalbaarheidscoëfficiënt van de eerste schaal bedraagt 0,3785 en van de tweede 0,3660, zodat hier sprake is

13) Deze deelverzamelingen zijn gevormd op grond van mogelijke verschillen in behoeften en interesses. Ze bestrijken achtereenvolgens:

- algemeen (N = 10);
- huishoudelijke goederen (N = 8);
- audio-visuele goederen (N = 5);
- „levensstijl“-goederen (N = 5).

De a priori gronden voor de onderscheiding van de huishoudelijke en de audio-visuele goederen kan men vinden bij A. van der Zwan, *Het bezit van duurzame consumptiegoederen in het gezin*, Rotterdam, 1968. De onderscheiding van de „levensstijl“-goederen sluit aan bij bevindingen van G. M. van Veldhoven en A. van der Zwan, *Sociale interacties en consumptief gedrag*, *Marktonderzoek kwartaalschrift*, 1971-4, blz. 3-69.

14) Voor een verantwoording van de keuze van deze karakteristieken zie A. van der Zwan, op. cit., 1968. En voorts een verificatieonderzoek: A. van der Zwan, *De socio-economische structuur van de Nederlandse gezinsbevolking — een verificatieonderzoek*, *Marktonderzoek en consumentengedrag*, Jaarboek 1977, blz. 77-94.

van zwakke schalen. Men moet daarbij bedenken dat stapsgewijze zoekprocedures de eigenschap hebben dat ze de aanpassing volgens een bepaald criterium (in casu: schaalbaarheid) trachten te maximaliseren, waarbij in principe het volledige waarnemingsmateriaal wordt afgetast. Als de aanpassing dan slechts matig uitvalt duidt dit op een ronduit slechte „fit” omdat de zoekprocedure het resultaat flatteert op dat punt.

De schaalbaarheid van de a priori gevormde schalen blijkt niet veel beter uit te vallen, zoals tabel 3 laat zien.

Tabel 3. *Schaalbaarheid van vier a priori gevormde bezitsschalen volgens Mokken en Guttman a)*

	N	H (volgens Mokken)	Rep. (volgens Guttman)
Algemeen	10	0,3069	0,8297
Huishoudelijk	8	0,3760	0,8994
Audio-visueel	5	0,2519	0,8832
„Levensstijl”	5	0,3787	0,8578

a) De Mokken-schalen zijn conform de homogeniteitscoëfficiënt H; de Guttman-schalen zijn conform de reproduceerbaarheidscoëfficiënt Rep.

De uitkomsten van de beide schaalprocedures bevestigen elkaar. Geen van de vier schalen voldoet aan de minimumeis van aanvaardbaarheid die voor schalen wordt gesteld. Voor de schaalbaarheid van huishoudelijke goederen, conform de Guttman schaalprocedure, zou men daaromtrent nog enige twijfel kunnen hebben. Betreft men evenwel aanvullende criteria in de toetsing (bijvoorbeeld de „coëfficiënt of improvement”) dan wordt die twijfel weer weggenomen.

4.2. Verloop van de bezitsscores over de levenscyclus: toets op de accumulatie

Voor de bepaling van de fase in de levenscyclus is in de normvragenlijst een categorisering in niet minder dan 11 klassen gehanteerd. Aangezien men bovendien bedacht moet zijn op contaminatie als gevolg van zogenaamde cyclusunkomensprofielen 15) verdient het aanbeveling om deze toetsing *binnen* sociale klassen uit te voeren. Ten einde het beperkte steekproefmateriaal niet al te zeer geweld aan te doen, is voor een driedeling gekozen 16):

AB1 hoogste klasse	24,7%	van de bevolking;
B2 middenklasse	23,3%	van de bevolking;
C laagste klasse	38,9%	van de bevolking.

De levenscyclus-indeling is met hetzelfde doel teruggebracht tot 7 klassen. Maar ook dan wordt de totale steekproef nog in 21 cellen opgedeeld zodat de resultaten hier met een zekere terughoudendheid dienen te worden gezien. Overigens komen de uitkomsten ons op dit punt te hulp: voor alle vier bezitsschalen blijkt het verloop van de bezitsscore over de levenscyclus niet in sterke mate af te wijken tussen de onderscheiden sociale klassen.

Tabel 4. *Het verloop van de bezitsscore algemeen over de levenscyclus binnen drie sociale klassen*

	AB1	B2	C
Gemiddelde score	6,21	5,41	5,19
Afwijkingen van het gemiddelde:			
— jonge alleenstaanden	- 1,71	- 1,70	- 3,19
— jonggehuwden zonder kinderen	0,56	- 0,41	0,53
— gehuwden met kinderen t/m 5 jaar	0,42	0,75	0,28
— gehuwden met kinderen t/m 12 jaar	0,55	0,84	0,52
— gehuwden met kinderen t/m 17 jaar	0,30	0,39	0,25
— gehuwde ouderen zonder (thuiswonende) kinderen	- 0,45	- 0,51	- 0,59
— oudere alleenstaanden	- 2,96	- 2,41	- 2,09

Dit verloop duidt veeleer op de invloed op het bezit van heel andere factoren zoals koopkracht en gezinsgrootte, dan

op accumulatie over de tijd gezien. De uitkomsten voor de drie andere schalen geven soortgelijke uitkomsten te zien, zij het dat de top steeds in een wat andere levensfase blijkt te vallen:

huishoudelijk: gehuwd met kinderen t/m 12 jaar;
 audio-visueel: gehuwden met kinderen boven de 5 jaar;
 „levensstijl”: jonggehuwden zonder kinderen.

Deze laatste uitkomsten ondermijnen nog sterker de gedachte van de accumulatie over de loop der jaren.

4.3. Het bezitsprofiel als alternatief voor de hiërarchie

Door de schrijver van dit stuk is aangetoond dat er uitgesproken bezitsprofielen bestaan voor duurzame consumptiegoederen en dat met name koopkracht, gezinsomvang, urbanisatie van de woonplaats en levensfase van het gezin hiertoe bijdragen. De nu onderzochte steekproef levert hiervan op overtuigende wijze de bevestiging zoals blijkt uit de toetsingsresultaten die in tabel 5 zijn opgenomen.

Tabel 5. *Het bezitsprofiel; toets op verschillen in bezit met betrekking tot vier a priori schalen bij onderverdeling van de huishoudingen naar koopkracht, omvang, urbanisatie en levenscyclus*

	Bezitsschalen			
	algemeen	huishoudelijk	audio-visueel	„levensstijl”
<i>Koopkracht</i> (sociale klasse a); onderverdeling in 5 klassen):				
— „range” (verschil in bezitsscore tussen hoogste en laagste sociale klasse) ...	2,54	1,23	0,83	1,94
— „range”/gemiddelde	0,47	0,27	0,27	1,25
— F-ratio (variantie-analyse)	35,2	14,5	11,6	57,0
<i>Gezinsomvang</i> (aantal personen; onderverdeling in 5 klassen):				
— „range”	1,73	1,26	0,86	0,49
— „range”/gemiddelde	0,32	0,27	0,28	0,31
— F-ratio	50,7	53,6	35,4	14,9
<i>Urbanisatie</i> (urbanisatiegraad; onderverdeling in 5 klassen):				
— „range” b)	0,50	0,73	—	0,05
— „range”/gemiddelde	0,09	0,16	—	0,03
— F-ratio	2,8	12,8	0,6	1,4
— (F-prob. c)	0,024	0,000	0,630	0,234
<i>Levenscyclus d)</i> (leeftijd huisvrouw; onderverdeling in 5 klassen)				
— F-ratio	59,7	49,9	34,1	23,4

a) Wij hebben hier sociale klasse als koopkrachtindicator verkozen boven het gezinsinkomen om redenen die wij in par. 4.4. zullen uiteenzetten.

b) Het verband met urbanisatie is negatief, dat wil zeggen de hoogste bezitsscore komt voor in de laagste urbanisatieklasse.

c) Hier wordt de kans gegeven op de verkregen F-waarde of een hogere waarde. Deze wordt hier expliciet vermeld omdat de significantie hier aan de orde is. Bij de andere factoren zijn de F-waarden dermate groot dat hun significantie geen vermelding behoeft.

d) Leeftijd huisvrouw als (compacte!) indicator van levenscyclus laat een kromlijning verband zien met de bezitsscores evenals in par. 4.2. met de variabele levenscyclus zelf het geval bleek. De „range”, zoals hier gedefinieerd, heeft dan geen betekenis.

Met uitzondering van de factor urbanisatie die nog slechts voor de huishoudelijke goederen differentieert 17), blijken de socio-economische karakteristieken van zeer grote invloed te zijn op het bezit van duurzame consumptiegoederen in al zijn graden. Ook de specifieke trekken van deze profielen, dat wil zeggen naar de aard van de goederen, vormen een bevestiging van eerder verkregen resultaten 18).

15) M. M. G. Fase, *An econometric model of age-income profiles*, Rotterdam, 1970.

16) De D-klasse die over het totaal de laagste klasse vormt, is dermate heterogeen van samenstelling, respectievelijk gering van omvang (13,1%), dat hij buiten beschouwing is gelaten.

17) Dit vindt tevens zijn weerslag in de algemene bezitsscore, waarin ook huishoudelijke goederen zijn opgenomen.

18) Van der Zwan, op. cit., 1968.

Rotterdamse Elektrische Tram (RET):

De Rotterdamse Elektrische Tram is een dynamisch bedrijf met circa 2800 medewerkers: 1500 mensen in de sector vervoer, 850 in de technische sector en 450 mensen die hoofdzakelijk administratieve werkzaamheden verrichten. De hoofdtaak van de RET is de verzorging van het openbaar vervoer in Rotterdam en directe omgeving met alle daaruit voortvloeiende bijkomende taken. In eigen beheer wordt bovendien gezorgd voor het onderhoud van metro- en tramrijtuigen, autobussen, installaties, gebouwen en van infrastructuur.

Rotterdam vraagt voor de Financiële en Bedrijfseconomische afdeling van dit bedrijf een

bedrijfseconoom (m/v)

Van hem/haar wordt een inbreng verwacht bij vraagstukken op automatiseringsgebied, op het terrein van de administratieve organisatie en bij bedrijfseconomische onderzoeken. Voorts wordt hij/zij betrokken bij werkzaamheden van meer routinematige aard.

Voor deze functie wordt het doctoraal examen economie of een daarmee gelijkwaardige opleiding vereist, alsmede kennis van en ervaring met administratieve organisatie.

Het salaris loopt tot f 5.155,- per maand, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring. Een psychologisch onderzoek maakt deel uit van de selectieprocedure.

Vacaturenummer 79.122/26815-028

Schriftelijke sollicitaties met vermelding van het volledige vacaturenummer, gaarne binnen 10 dagen te zenden aan: hoofd Bureau Personeelvoorziening, Postbus 70015, 3000 KT Rotterdam.

Gemeente Rotterdam

4.4. „Levensstijl”: echt of vermeend?

De totale steekproef omvatte circa 1.250 huishoudingen, maar slechts van circa 895 respondenten werd een opgave van het inkomen verkregen. De partiële respons op de inkomensvraag is voor marktonderzoekers één van de redenen om aan sociale klasse de voorkeur te geven, omdat de respons daarop vrijwel volledig is. Hier willen wij toetsen of, respectievelijk in hoeverre sociale klasse ten opzichte van het gezinsinkomen een *additionele* verklaring geeft voor verschillen in bezit. Deze toetsing betrekken we alleen op dat deel van de steekproef waarvoor zowel sociale klasse als gezinsinkomen konden worden vastgesteld. Aangezien sociale klasse in een standaardindeling van 5 klassen wordt gegeven en gezinsinkomen in veel meer klassen, hebben we de indeling naar inkomen zoveel mogelijk vergelijkbaar gemaakt met die naar sociale klasse. Dit is belangrijk omdat een factor met een meer gedifferentieerde indeling alleen uit dien hoofde sterker kan discrimineren.

Tabel 6. Verdeling van het aantal respondenten

	Inkomen	Sociale klasse
1. (laagste)	155	118
2.	329	355
3.	216	196
4.	125	125
5. (hoogste)	69	100
	894	894

Wij beschouwen nu eerst de toetsingsuitkomsten van de beide factoren (met betrekking tot de bezitsscores) afzonderlijk:

Tabel 7. Het bezitsprofiel; toets op verschillen in bezit met betrekking tot vier a priori schalen bij onderverdeling van de huishoudingen naar inkomen en sociale klasse

	Bezitsschalen			
	algemeen	huishoudelijk	audio-visueel	„levensstijl”
Inkomen:				
— „range” (verschil in bezitsscore tussen hoogste en laagste inkomensklasse) .	3,23	1,73	1,32	2,28
— „range”/gemiddelde	0,60	0,38	0,43	1,47
— F-ratio (variantie-analyse)	60,1	34,9	25,6	67,2
Sociale klasse a):				
— „range”	2,56	1,29	0,88	1,99
— „range”/gemiddelde	0,48	0,28	0,28	1,28
— F-ratio	27,5	12,3	10,0	46,6

a) Deze resultaten wijken iets af van die in tabel 5 en wel vanwege het feit dat ze betrekking hebben op een deelsteekproef (N=894).

Het leidt geen twijfel dat inkomen scherper discrimineert ten aanzien van het bezit, in al zijn geleidingen, dan sociale klasse. In elk geval laten de resultaten dus zien dat inkomen een surplus aan verklarende waarde biedt ten opzichte van sociale klasse. Aan die resultaten kan niet worden afgelezen of het omgekeerde ook opgaat. Het zou namelijk kunnen zijn dat sociale klasse een deel van de variantie in het bezit verklaart, die met inkomen niet „gevangen” wordt. Om dit vast te stellen dient een *meervoudige* variantie-analyse te worden uitgevoerd en wel de *stapsgewijze* variant 19). Daarbij wordt de variantie in het bezit eerst verklaard door het inkomen, terwijl de resterende variantie wordt onderzocht op verklaring met behulp van sociale klasse. Die *additionele* verklarende waarde is ten hoogste gelijk aan de waarde die we bij de enkelvoudige variantie-analyse hebben gevonden. We kunnen dit goed beoordelen aan de hand van de opsplitsing van de som van de kwadraten, zoals die in tabel 8 staat weergegeven.

19) J. E. Overall en D. K. Spiegel, Concerning least squares analysis of experimental data, *Psychological Bulletin*, vol. 72, nr. 5, blz. 311-322.

Tabel 8. Variantie-analyse van bezit \times sociale klasse (enkelvoudig na uitschakeling van de inkomensinvloed) a)

	Enkelvoudig			Na uitschakeling van de inkomensinvloed		
	som van de kwadraten	F-ratio	F-prob.	som van de kwadraten	F-ratio	F-prob.
Algemeen ...	396,3	27,5	0,000	45,4	3,6	0,006
Huishoudelijk	96,1	12,3	0,000	16,5	2,3	0,054
Audio-visueel	49,5	10,0	0,000	6,0	1,3	0,268
„Levensstijl”	260,1	46,6	0,000	44,0	8,8	0,000

a) Bij de meervoudige variantie-analyse wordt ook een interactieterm onderscheiden. In dit geval is die term voor elk van de vier schalen verwaarloosbaar.

De resultaten spreken voor zichzelf: van enige substantiële additionele verklaringswaarde van sociale klasse is geen sprake. Ook niet voor de „levensstijl”-goederen, ook al is die bijdrage dan in elk geval statistisch significant. Afgemeten aan de som van de kwadraten is de netto bijdrage van sociale klasse tot het totaal (van beide factoren) voor de eerste drie schalen circa 5% en voor de „levensstijl”-goederen ruim 10%.

5. Conclusies en slotopmerkingen

Misschien zal de lezer na het voorgaande direct meer willen weten. Met name of de schaalbaarheid van duurzame consumptiegoederen die voor de populatie als geheel duidelijk niet opgaat, binnen homogener socio-economische deelpopulaties wellicht wel naar voren treedt. Ook wij hebben die drang gevoeld naar meer informatie en hebben er gehoor aan gegeven.

Binnen de deelklassen die met betrekking tot koopkracht (in casu: sociale klasse) respectievelijk gezinsomvang kunnen worden onderscheiden, zijn Guttman-analyses uitgevoerd op elk van de vier bezitsschalen. De uitkomsten beantwoorden geenszins aan de verwachtingen. In het algemeen verbetert de schaalbaarheid binnen de homogene deelpopulaties niet, veelal treedt er zelfs een verslechtering op. Van identificeerbare hiërarchische bezitpatronen is derhalve geen sprake. Ook het ontbreken van accumulatie, zoals in par. 4.2. is gebleken, wijst in die richting.

Toch is er — de profielanalyse toont dat duidelijk aan — in het bezit van duurzame consumptiegoederen, ordening te onderkennen. De gehanteerde indeling van de goederen blijkt operationele betekenis te hebben, maar binnen de onderscheiden groepen lijken de individuele goederen in hoge mate verwisselbaar te zijn. Slechts paarsgewijze doen zich enkele opvallend vaste combinaties in het bezit voor, zoals van de barbecue met het fonduestel ($r = 0,43$), van de wasdroger met de vaatwasser ($r = 0,33$).

De ordening in het bezit blijkt in hoge mate socio-economisch verankerd te zijn waaraan naast koopkracht verschillen in behoefte, prioriteit, preferentie en oriëntatie ten grondslag liggen. Koopkracht heeft over de gehele linie invloed op het bezit; wel is het uiteraard zo dat het discriminerend vermogen afneemt naarmate de verzadiging toeneemt. De bezitsschalen van huishoudelijke goederen (verzadiging 58%) en van audio-visuele goederen (verzadiging: 62%) laten een veel geringere invloed van het inkomen zien dan de schalen van algemene goederen (verzadiging: 54%) en van „levensstijl”-goederen (verzadiging: 31%).

De relatie met de gezinsomvang duidt op een duidelijke behoefte aan huishoudelijke goederen in de gezinnen met kinderen en prioriteit van audio-visuele goederen die kennelijk evenmin meer weg te denken zijn uit het gezinsleven.

Over de levenscyclus doen zich enkele heel wel interpreteerbare verschuivingen in oriëntatie voor. Jonggehuwden (zonder kinderen) leggen een duidelijke belangstelling aan de dag voor wat we veronderstellenderwijs „levensstijl”-goederen hebben genoemd 20). Het zou kunnen zijn dat deze groep die frequent gasten ontvangt, ook een grotere ontvankelijkheid voor sociale interactie bezit. Deze veronderstelling zou de eerder verkregen resultaten van Van Veldhoven en Van der Zwan 21) in overeenstemming brengen met de hier gerapporteerde bevindingen. Als de gezinnen in het „volle-nest-stadium” komen, doen zich de noodzaak tot mechanisering van de huishouding en de roep van de kinderen om huiselijk vermaak gevoelen. In het stadium dat de kinderen geleidelijk het huis verlaten, zien we een relatief sterke belangstelling voor de tweede woning of het zomerverblijf 22), terwijl met het „lege-nest-stadium” en het alleen achterblijven ten slotte een gebondenheid aan de woning samengaat die tot uitdrukking komt in de relatief hoge penetratie van de kleuren-tv. 23).

De verschillen in penetratie van het bezit naar urbanisatie kunnen worden teruggevoerd op de noodzaak tot zelfvoorziening in kleinere gemeenten, alsook op traditionalisme 24). Het aspect van de zelfvoorziening is nog duidelijk terug te vinden in het profiel van de huishoudelijke goederen. Het traditionalisme dat zich in het verleden manifesteerde in de sfeer van de huishoudelijke en de „levensstijl”-goederen, treffen we anno 1976 niet langer aan. De sedertdien opgetreden suburbanisatie en de trek naar buiten zullen aan die verandering debet zijn. De hier in vogelvlucht weergegeven profielschets komt, met het aan urbanisatie gekoppelde traditionalisme als grote uitzondering, in essentie overeen met wat eerder op dit gebied is geconstateerd 25).

Dit rechtvaardigt de uitspraak dat het om structureel bepaalde verschijnselen gaat. Voor denkbeelden als „levensstijl” die als autonome factor de geijkte sociaal-economisch bepaalde kaders zou doorbreken, hebben wij in dit onderzoek geen empirische fundering kunnen vinden. Hierbij past uiteraard het voorbehoud dat wij daarbij volledig zijn afgegaan op het bezit van goederen. De verdedigers van deze denkbeelden doen dat overigens ook, zodat aan dit voorbehoud althans door hen niet zo zwaar hoeft te worden getild. Voor het bestaan ervan binnen deelpopulaties (van geringe omvang) hebben wij eigenlijk slechts vage aanwijzingen kunnen vinden. Met name binnen de levensfase van het jonggehuwd zijn, zou het enige betekenis kunnen hebben. Ook als dit zo zou zijn, dan is er nog een disproportionaliteit tussen de empirie en de in marketingkringen gekoesterde voorstellingen.

Voor het antwoord op de vraag waarop men die voorstellingen dan baseert, zou het van belang kunnen zijn dat de groep van de jonggehuwden als *beeldrager* fungeert: de bedrijvers van commerciële communicatie refereren dan aan deze specifieke groep; ze vinden er enerzijds weerklink vanwege de grotere ontvankelijkheid voor sociale beïnvloeding en anderzijds menen ze er een bevestiging voor hun voorstelling aan te kunnen ontleenen.

A. van der Zwan

ESB: omdat de economie verder gaat...

20) Een duidelijke bevestiging hiervan kan men vinden in het *Nationaal Onderzoek Persmedia 1972*, deel VII.

21) Van Veldhoven en Van der Zwan, op. cit., 1971.

22) *Nationaal Onderzoek Persmedia 1972*, deel VII.

23) Zowel uit ons steekproefonderzoek af te leiden als uit *Nationaal Onderzoek Persmedia 1972*.

24) Van der Zwan, op. cit., 1968.

25) Van der Zwan, op. cit., 1968.

Werkgeversorganisatie en de ondernemingsraad

DRS. W. H. J. DE FREYTAS*

De Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden (Verbond van Nederlandse Ondernemingen en Nederlands Christelijk Werkgeversverbond) blijft ernstige bedenkingen koesteren tegen het op 4 oktober 1978 door de Tweede Kamer aangenomen Wetsontwerp tot herziening van de Wet op de ondernemingsraden 1). Dit wordt nogmaals bevestigd door het VNO in *Onderneming* van 9 maart jl., waarin commentaar wordt geleverd op de — uit het Voorlopig Verslag (vastgesteld op 27 februari 1979) blijkende — „grote reserves” van CDA- en VVD-leden in de Eerste Kamer ten aanzien van de voorgenomen herziening van de Wet. Het zou waardevol zijn de ware beweegredenen vast te stellen van de genoemde verbonden voor hun houding tegenover deze poging tot voortgaande democratisering in de onderneming. Dit is echter geen eenvoudige aangelegenheid, aangezien er — in vergelijking met de werknemersorganisaties — weinig bekend is over de werkgeversorganisaties. In verband hiermede constateert Van Voorden dat in analyses van het stelsel van arbeidsrelaties veelvuldig veranderingen binnen de vakbeweging als verklarende factoren worden aangedragen. „Zelden worden wijzigingen in arbeidsverhoudingen in verband gebracht met autonome invloeden van organisaties van werkgevers” 2).

Zelf stelt de Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden, onder verwijzing naar zijn positieve tegemoetreding van de geheel herziene Wet op de ondernemingsraden van 1971, nadrukkelijk dat zijn kritiek niet gericht is tegen het instituut ondernemingsraad als zodanig. Verder zou uit zijn aanbevelingen in het SER-advies van 17 oktober 1975 over taak, samenstelling en bevoegdheden van de ondernemingsraad kunnen worden opgemaakt dat hij voorstander is van het enigszins uitbreiden van de bevoegdheden van de ondernemingsraad. De kritiek komt voort uit de wijze waarop het wetsontwerp — volgens de verbonden — door de Tweede Kamer is „uitgebouwd tot een orgaan, dat een doelmatig en evenwichtig besluitvormingsproces onevenredig zwaar zal belasten”. Naar mijn mening zal de Memorie van Antwoord (ontvangen door de Eerste Kamer der Staten-Generaal op 16 mei 1979) er in ieder geval niet toe leiden dat deze opstelling enige modificatie zal ondergaan.

De vrees voor een nadelige beïnvloeding van het besluitvormingsproces is mede gebaseerd op het vermoeden dat de ondernemingsraad niet in staat zal zijn deel te nemen aan het medebeslissen op de wijze zoals omschreven in het wetsontwerp, daar hij de hiervoor benodigde deskundigheid mist. Indien de ondernemingsraad daadwerkelijk gebruik zou gaan maken van de bevoegdheid tot deelneming aan het besluitvormingsproces, dan zal dit proces volgens de werkgeversorganisaties derhalve onherroepelijk worden bemoeilijkt en vertraagd.

Deze argumentatie wordt door Reynaerts, sprekend

over toetsing van investeringen door de werknemers, om de volgende redenen resoluut verworpen.

- Het nog niet rijp zijn van de werknemers om volwaardig deel te nemen aan het besluitvormingsproces „druist in tegen de psychologische wetmatigheid dat men al doende leert”.

- Het gevaar van te veel vertraging in het besluitvormingsproces „kan worden geparceerd met de opmerking dat de ervaring leert dat ook een te snelle besluitvorming veel risico's oproept”.

- Participatie van de werknemers zal bovendien het grote voordeel opleveren dat „men ook eerder geneigd zal zijn om op een sterker gemotiveerde wijze de uitvoering van de besluiten ter hand te nemen” 3).

Gezien deze onweerlegbare redenen zou het van realiteitszin getuigen de ondernemingsraad de benodigde tijd te gunnen om zich door middel van een noodzakelijk leerproces de vereiste deskundigheid ten aanzien van het besluitvormingsproces eigen te maken.

De wel beschikbare informatie over de werkgeversverbonden is voldoende ter rechtvaardiging van de stelling dat het behoud van de bestaande economische orde — t.w. de georiënteerde markteconomie — een centrale plaats inneemt in de besproken opstelling van de Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden ten aanzien van het democratiseringsproces in de onderneming. Dit blijkt o.a. uit zijn motivering om te komen tot een positief oordeel over ons economische stelsel in zijn huidige „gemengde” vorm, te weten:

- „In de eerste plaats vanwege de aantoonbare resultaten van deze orde: welvaart en vrijheid gepaard aan aanvaardbare sociale verhoudingen,

- in de tweede plaats vanwege de gebleken flexibiliteit van dit stelsel om de — soms gerechtvaardigde — kritiek te verwerken en er remedies voor te vinden. Ons maatschappelijk stelsel kan naar zijn mening de toets der vergelijking met iedere andere bekende maatschappelijke orde ruimschoots doorstaan” 4).

* Wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Katholieke Hogeschool Tilburg.

1) Zie haar schrijven, *Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal*, zitting 1978-1979, 15 977, Hu/Kra, 20 november 1978, aan de leden van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, alsmede het Verslag van een Openbare Commissievergadering in de Eerste Kamer van 9 januari 1979.

2) W. van Voorden, Over de toekomst van de werkgeversorganisatie, *ESB*, 15 maart 1978, blz. 280.

3) W. H. J. Reynaerts, Vorm geven aan de verantwoordelijkheid van de onderneming, Inleiding tijdens de studiedagen van het NKV in Gemert, 25 augustus 1978.

4) *Discussienota inzake de structuur van de onderneming*, opgesteld door de commissie structuur onderneming van de Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden, 3e ongewijzigde herdruk, februari 1978, blz. 9.

Dit standpunt leidt ertoe het toekennen van beslissingsbevoegdheid aan de ondernemingsraad te beschouwen als een mogelijke bedreiging van het vrije ondernemingsgewijze produktiestelsel, dat onze economische orde kenmerkt. Voor o.a. Reynaerts (zie b.v. het artikel Vakbeweging en parlementaire democratie, *Beleid en Maatschappij*, nr. 5, 1978) vormt deze houding de aanleiding de ondernemingsorganisaties tot defensieve maatschappelijke mechanismen te bestempelen. Ter beoordeling van het maatschappelijk functioneren van de werkgeversorganisaties dient hun opstelling grondig te worden geanalyseerd; mede om die reden moet een volledige bestudering van deze organisaties als dringend gewenst worden aangemerkt.

Ook na de (eventuele) aanvaarding van het wetsontwerp door de Eerste Kamer zal blijken dat de ware ondernemer nog in staat is een positieve bijdrage te leveren ten aanzien van het bestuurbaar houden van de onderneming. Overigens zie ik voorshands niet in hoe de werkgeversorganisaties hun steun aan de ondernemers in deze nieuwe situatie kunnen onthouden. Dit vanwege hun verantwoordelijkheid in het systeem van arbeidsverhoudingen, maar eveneens omdat het hierbij gaat om een op democratische wijze tot stand gekomen regeling van de bevoegdheden in de onderneming.

Met het oog op de optimale behartiging van de belangen van de werknemers heb ik reeds eerder, met vermelding van een aantal pluspunten, gepleit voor een minder afwijzende houding van de Industriebonden FNV ten aanzien van de ondernemingsraad 5).

Mijn conclusie kan derhalve geen andere zijn dan dat met de steun van de werknemersorganisaties en een loyale houding van de werkgeversorganisaties de ondernemings-

raad de kans dient te krijgen zich te ontplooiën tot een volwaardige partner in het beslissingsproces. Dit past ook geheel in de ontwikkeling in ons land, waarbij — in tegenstelling tot de mening in West-Duitsland, dat de volle aandacht en invloed moet worden geconcentreerd op en in de Raad van Commissarissen 6) — de vakbeweging de ondernemingsraad heeft aangewezen als het orgaan dat (uiteindelijk) namens de werknemers (mede)beslissingsbevoegdheid in de onderneming moet gaan uitoefenen.

Om haar besluitvorming zo evenwichtig mogelijk te doen zijn zal de Eerste Kamer op 3 juli a.s. de kritiek van o.a. de Industriebonden FNV, de Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden en een aantal van haar eigen leden grondig moeten confronteren met alle positieve facetten van de in het wetsontwerp bedoelde ondernemingsraad. Men zou zich bovendien kunnen afvragen of het geen tijd wordt om eindelijk een volgende stap te doen bij het wettelijk regelen van de democratisering in de onderneming; in de regeringsverklaring van 28 mei 1973 maakte het kabinet-Den Uyl reeds melding van een spoedige adviesaanvraag aan de SER over het functioneren van de ondernemingsraden, hun structuur en samenstelling, uitbreiding van hun bevoegdheden en hun verhouding tot het bedrijvenwerk.

W. H. J. de Freytas

5) W. H. J. de Freytas, Vakbond en ondernemingsraad, *ESB*, 23 mei 1979, blz. 511.

6) H. P. M. Knapen, Wanneer aan de „nationale ramp”. De arbeidsverhoudingen in West-Duitsland, *ESB*, 2 mei 1979, blz. 427.

In verband met uitbreiding zoekt Samen Sterk een

BEDRIJFSADVISEUR

SAMEN STERK

is een organisatie met een uitgebreid dienstenpakket voor haar ruim 2.200 aangesloten detailhandelszaken in textiel, confectie, mode, woninginrichting, stoffen, huishoudelijke en luxe artikelen, sportartikelen en speelgoed.

De activiteiten van de meer dan 200 medewerkers liggen op het gebied van inkoop, reclame, winkelinrichting, organisatie, bedrijfsadvisering, marketing, administratie en interne dienstverlening.

DE FUNCTIE

De bedrijfsadviseur adviseert de aangesloten detailhandelszaken op bedrijfseconomisch terrein.

Hij krijgt te maken met algemene bedrijfsdoorlichtingen, exploitatieproblemen, financiering- en kredietbemiddeling, administratieve en personele organisatie, om maar enkele onderwerpen te noemen.

Voorts geeft hij collectieve voorlichting aan groepen van leden. Hij onderhoudt daartoe in- en externe contacten met de detailisten.

DE MAN OF VROUW

heeft een universitaire opleiding, kan zijn/haar kennis duidelijk en overtuigend overdragen aan praktijkmensen en kan leiding geven aan de eigen actie.

Leeftijd: ca. 30 jaar.

WIJ BIEDEN U

een aanvangssalaris, afhankelijk van ervaring, van f 34.000,— tot f 40.000,— bruto per jaar (exclusief 8% vacantietoeslag), een prettige informele werksfeer en uitstekende secundaire voorzieningen.

U SOLLICITEERT

door te schrijven aan de afdeling personeelszaken.

Bellen voor nadere informatie kunt U met drs. F. H. Siebelink, hoofd van de afdeling bedrijfsadvisering, toestel 211.

B.V. INKOOPCOMBINATIE SAMEN STERK
ARCHIMEDESSTRAAT 17 — 4816 BA BREDA — TEL. 076-879335

Arbeidsvoorwaarden als ordenend criterium voor internationale handel

DRS. J. P. VERLOREN VAN THEMAAT*

Prof. Van Dam heeft, blijkens zijn column „Krokodilletranen” in *ESB* van 9 mei 1979, enige moeite met voorstellen om handelsbetrekkingen met ontwikkelingslanden deels afhankelijk te maken van de naleving van bepaalde arbeidsvoorwaarden. Hij is van mening dat deze voorstellen voornamelijk voortkomen uit behartiging van eigen belangen. Uit de toon van de column lijkt bovendien op te maken dat hij vindt dat een dergelijke motivatie voor reguleringen „slecht” is, althans „slecht” voor de ontwikkelingslanden.

De discussie die zich rond de koppeling van het naleven van arbeidsvoorwaarden en de handel afspeelt is het topje van een ijsberg van steeds intenser wordende vraagstukken van vrijhandel, ordening en protectie. Het standpunt van Van Dam is daarom interessant genoeg voor een kleine bespiegeling.

Het koppelen van het naleven van arbeidsvoorwaarden aan handelsbetrekkingen is een vorm van ordening van de handel. Pogingen tot wereldwijde (intergouvernementele) ordening van economische activiteiten die internationale aspecten hebben, nemen de laatste jaren snel toe. Deze internationale reguleringen hebben meestal betrekking op investeringsbeslissingen (zie bijvoorbeeld de intergouvernementele staal- en scheepsbouwcommissies), produktievolumebeslissingen (bijvoorbeeld staal), prijzen (diverse grondstoffenovereenkomsten maar ook bijvoorbeeld staal), export- en importquota (bijvoorbeeld diverse landbouwprodukten, multivezelakkoord) en op de, meer traditionele, tarievenpolitiek.

De toename van de vooral niet-tarifaire ordeningsinstrumenten heeft een aantal oorzaken. Belangrijke hiervan zijn:

- a. de vertraagde groei van de wereld-economie, althans van het geïndustrialiseerde deel daarvan. Internationale economische verschuivingen kunnen in het algemeen beter opgevangen worden in snel groeiende dan in traag groeiende sectoren;
- b. de verslechtering van de rentabiliteit en de financiële positie van ondernemin-

gen. Deze is in traag groeiende sectoren vaak lager dan in snel groeiende. De stagnerende sectoren zijn ook daarom minder goed in staat snelle veranderingen op te vangen. De behoefte aan internationale ordening is hierdoor groter geworden;

c. een, wegens verschillende redenen, nog steeds snel toenemende internationalisatie van economische activiteiten. Een voortdurend groeiend relatief deel van de individuele nationale economieën wordt bepaald door factoren buiten het eigen land gelegen. Daar waar vroeger nationale ordenende maatregelen redelijk adequaat waren om de activiteiten van ondernemingen in overeenstemming te brengen met de politieke wensen, worden deze door de toenemende internationalisatie in steeds grotere mate uitgehold. De behoefte van overheden om tot internationale ordenende maatregelen te komen is daar een logisch gevolg van;

d. de aspiraties van de verschillende maatschappelijke groeperingen ten aanzien van economische activiteiten zijn zelf ook zodanig verhoogd dat er daarom een grotere behoefte aan regulering van economische activiteiten is ontstaan (bijvoorbeeld ten aanzien van werkgelegenheid en de vier facetten van de nota *Selectieve groei*). Deze aspiraties houden niet bij nationale grenzen op. Economische interdependentie heeft zijn sociale tegenhanger in de vorm van een grotere internationale betrokkenheid.

De snelle internationalisatie in combinatie met een trage economische groei is de hoofdoorzaak van de behoefte aan ordening. Het woord „protectie” voor dit verschijnsel in het algemeen (specifieke uitzonderingen zijn er zeker) lijkt mij niet juist. Immers, juist de steeds grotere internationalisatie van het economische gebeuren is een gegeven dat door bijna niemand serieus ter discussie wordt gesteld (dit i.t.t. de economische discussies in de jaren dertig).

In dit kader moet ordening door middel van het „arbeidsvoorwaarden”-criterium worden gezien. Er zijn internationale afspraken, bijvoorbeeld in de

ILO, over wereldwijde harmonisering en het tot stand brengen van minimaal aanvaardbare arbeidsvoorwaarden. Institutionele voorzieningen om deze afspraken te realiseren zijn echter gebrekkig. Door het arbeidsvoorwaarden criterium in handelspolitiek overleg te brengen is er de mogelijkheid meer druk uit te oefenen om die afspraken effectief te maken.

Het enige voorstel dat ik ken dat op enigszins gedetailleerde wijze beschrijft hoe deze ordening op basis van arbeidsvoorwaarden eruit zou kunnen zien is een Mededeling van de Commissie van de EG aan de Raad 1). Hierin worden twee doelstellingen genoemd voor de koppeling van arbeidsvoorwaarden aan handelsbetrekkingen:

- het geven van gelijke concurrentie-kansen aan die ontwikkelingslanden die wel een aantal minimum-arbeidsvoorwaarden toepassen vergeleken met ontwikkelingslanden die deze ontduiken;
- de verwezenlijking van sociale doelstellingen in de betrokken landen.

De achtergrond van de eerste doelstelling is niet nieuw. Mededingingskwesies hebben altijd een rol gespeeld in handels-overleg. Het is begrijpelijk dat ook arbeidsvoorwaarden een zeker concurrentie-versalsend element kunnen bevatten. Voorzichtigheid is hierbij wel geboden. De achtergrond van de tweede doelstelling lijkt wel nieuw te zijn. Handels-overleg wordt immers meestal door landen gevoerd op basis van eigen behoefte aan ordening, niet uit de behoefte om ordening in een ander land, mogelijk tegen diens wil in, aan te brengen. Hoewel een dergelijke motivering voor handelsoverleg nieuw mag lijken, is zij niet helemaal ongewoon. Als voorbeelden mogen dienen de niet-leverantie van reactorvaten aan Zuid-Afrika, de handelsboycot tegen Rhodesië, de handelsacties tegen Chili en dergelijke. Deze voorbeelden maken ook duidelijk dat handelsmaatregelen niet uit eigenbelang behoeven voort te komen, niet een uiting behoeven te zijn van protectionisme.

Wanneer we het commissiedocument verder lezen, zien we dat het protectieargument tegen de koppeling weinig steek houdt. Ten eerste wordt gesteld dat het tegengaan van protectionisme een van de doelstellingen van de koppeling is. Het ontduiken van minimum-arbeidsvoorwaarden door zekere landen heeft immers negatieve effecten op de politieke opinie in Europa. Ten tweede wordt aan de hand van de concrete arbeidsvoorwaarden die de Commissie zou willen

* De auteur is werkzaam bij het Institute of Social Studies te Den Haag.

1) *De ontwikkelingssamenwerking en de naleving van bepaalde normen op het gebied van de arbeidsvoorwaarden*, Brussel, 13 november 1978, com (78) 492 def.

toetsen duidelijk dat hiervan weinig of geen protectionistische invloeden voor de rijke landen kunnen uitgaan.

De Commissie heeft met grote voorzichtigheid en terughoudendheid slechts vier minimum-arbeidsvoorwaarden gekozen die als norm gebruikt kunnen worden. Deze zijn:

- a. non-discriminatie van onderdanen;
- b. beperking van de arbeidsduur;
- c. beperking van kinderarbeid;
- d. gezondheids- en veiligheidsnormering voor kinderen.

Alleen van norm b kan ik me voorstellen dat deze voor de ontwikkelingslanden als geheel zodanig kostenverhogend werkt, dat er een feitelijke protectionistische invloed van uit kan gaan. De Commissie betoogt echter dat ook voor deze norm in zijn algemeenheid die arbeidsduur wordt aangehouden die de feitelijke situatie van ontwikkelingslanden weerspiegelt. De discussie die in Nederland bestaat over de al dan niet kostenverhogende effecten van arbeidstijdverkorting illustreert de moeilijkheden om de gevolgen van arbeidstijdverkorting in ontwikkelingslanden te beoordelen.

Het gevaar voor protectionisme zit niet zozeer in de feitelijke voorstellen van de Commissie, noch in de motivatie van die voorstellen, maar in de institutionele voorzieningen voor de uitwerking ervan. We hebben het keer op keer gezien. Zowel het algemeen preferentiesysteem (ASP) als het multivezelakkoord (MVA) als diverse grondstoffenovereenkomsten, tonen in hun oorspronkelijke doelstellingen ruimte genoeg om aan de verlangens van de ontwikkelingslanden tegemoet te komen. In de institutionele uitwerking worden de doelstellingen echter verdraaid en kan protectionisme een voorname plaats krijgen.

Een van de redenen hiervoor is dat de onderhandelingen over de meeste van deze overeenkomsten door technici worden gedaan die vooral de druk voelen van lobby's die voor de behartiging van eigen belangen opkomen. Een dergelijk gevaar bij het inbouwen van arbeidsvoorwaarden in handelsoverleg bestaat eveneens. Institutionele voorzieningen die onderhandelingen uitvullen boven het eenzijdig niveau van de technische belangenbehartigers naar een wijder politiek vlak lijkt een vereiste voor het bereiken van de oorspronkelijke doelstellingen van zowel het APS en MVA als voor de koppeling van arbeidsvoorwaarden aan handelsbeleid.

Van Dam stelt aan het einde van zijn column een aantal vragen. Antwoorden op deze vragen zijn met het bovenstaande als achtergrond gemakkelijk te geven. Ik baseer me hierbij voornamelijk op het Commissiedocument, omdat dat nogmaals het enige document is waarin op enigszins gedetailleerde wijze wordt ingegaan op de koppeling.

1. Waarom de ILO-arbeidsconventies als basis, die niet alle door de EG-lidstaten zijn geratificeerd?

Antwoord: de Commissie wil zeker niet *alle* ILO-conventies als basis gebruiken, maar slechts de genoemde vier, nogal fundamenteel geachte arbeidsnormen. Bovendien worden ILO-conventies zelf niet gebruikt maar de door de Commissie gehanteerde normen zijn hieruit afgeleid. De ILO-normen zijn onder meer gekozen omdat ze een verbrede politieke draagwijdte hebben.

2. Waarom geen afweging met de hogere produktiekosten die het toepassen van minimum-arbeidsvoorwaarden meebrengt?

Antwoord: ik geloof dat toepassing van de vier voorgestelde minimumvoorwaarden nauwelijks kostenverhogend zal werken en zeker niet zodanig kostenverhogend dat internationale concurrentieposities gaan verschuiven. In verband daarmee meen ik ook dat het de vraag is of op de eerste doelstelling van de Commissie, het concurrentieaspect, zoveel effect zal uitgaan van de koppeling.

3. Waarom alleen normen opleggen aan landen die eindprodukten exporteren?

Antwoord: de Commissie stelt nergens dat alleen tegen bepaalde ontwikkelingslanden maatregelen genomen moeten worden, noch dat alleen bepaalde sectoren onder de koppeling moeten vallen. Dat de roep van de vakbeweging om arbeidsvoorwaarden als criterium voor internationale handel te gebruiken, niet alleen maar eindprodukten (en daarmee hun eigen

belang) betreft, blijkt onder meer uit internationale acties om koperexport uit Chili te boycotten. Overigens ben ik wel van mening dat deze koppeling niet alleen ontwikkelingslanden maar ook andere landen zou moeten betreffen.

4. Waarom richt „men” zich vooral tegen Taiwan, Korea, en dergelijke?

Antwoord: zie onder 3.

5. Waarom alleen arbeidsvoorwaarden als criterium en geen andere?

Antwoord: er worden in internationale betrekkingen wel degelijk ook andere normen gebruikt: mensenrechten, gezondheid, wapenning, kernenergie enz. Ik ben het helemaal met Van Dam eens dat er ook maatregelen zouden moeten komen tegen landen die niet aan hun ontwikkelingsverplichtingen voldoen. Misschien kan hij daar een steentje toe bijdragen?

6. Waarom is juist nu het arbeidsvoorwaardencriterium in discussie?

Antwoord: zie de door mij hierboven genoemde oorzaken voor de wenselijkheid van steeds grotere internationale ordening.

Als laatste opmerking zou ik willen zeggen, dat de *motivatie* van vakbeweging en Commissie om tot koppeling over te gaan één ding is, maar dat uiteindelijk de *effecten* het belangrijkste beoordelingscriterium moeten zijn. Wanneer als gevolg van de koppeling in bepaalde landen inderdaad aan een aantal minimale arbeidsvoorwaarden voldaan zal worden is dat een gewonnen punt.

J. P. Verloren van Themaat

Naschrift

In de column van 9 mei heb ik mijn verdenking jegens de bijvervaarders van ILO-normen voor discriminatie in de handelspolitiek gebaseerd op zes vragen. Verloren van Themaat geeft antwoorden op die vragen waaruit volgens hem blijkt dat mijn verdenking niet terecht is. Ik zou willen dat hij gelijk had, maar dat is helaas niet het geval en wel om de volgende redenen:

vraag 1: bedoeld was om aan te geven dat het onredelijk is dat de EG eisen aan de ontwikkelingslanden gaat stellen waaraan de lidstaten zich zelf niet gebonden achten;

vraag 2: wie de arbeidsprocessen in de ontwikkelingslanden kent en rekening houdt met de toekomstige bevolkingsopbouw (een relatief steeds groter deel kinderen) weet dat beperkingen van de arbeidsduur en de kinderarbeid — dus 3 van de 4 genoemde ILO-normen — zonder twijfel kostenverhogend zullen werken;

vraag 3: het gaat mij met name om de invulling van de EG-voorstellen door het

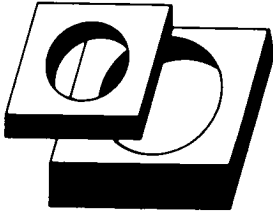
CNV bij monde van Hofstede en door de PvdA door Den Uyl: beiden hebben zij de ILO-normen uitsluitend in verband gebracht met landen die eindprodukten exporteren, te weten Korea, Taiwan, Singapore en Maleisië. De politiek gemotiveerde boycot van Chili staat daarvan los;

vraag 4: zie 3;

vraag 5: er wordt geen handelsdiscriminatie overwogen op grond van „gezondheid, wapenning, kernenergie”; wel voor „mensenrechten”, maar dan zal het gaan om uiterst selectief toe te passen boycotts;

vraag 6: niet omdat er meer behoefte is aan „grotere internationale ordening” (dat Verloren van Themaat daaronder ook het multi-vezelakkoord en de landbouwpolitiek noemt, vind ik een eufemisme), maar omdat er thans eindprodukten uit ontwikkelingslanden op onze markten komen en wij die liever de toegang ontzeggen dan onze economie herstructureren.

F. van Dam

Lasten van openluchtrecreatie

DRS. R. GERRITSE

Onlangs kondigde staatssecretaris Wallis de Vries van CRM aan 1) dat in de financiële lasten van recreatieschappen wellicht tegemoet zou kunnen worden gekomen door middel van een verhoging met terugwerkende kracht van de investeringssubsidies van het rijk. Thans bedragen deze subsidies maximaal 75% van de investeringen in planvorming, grondverwerving en -inrichting. De tekorten van de recreatieschappen ontstaan echter vooral door hoge beheers- en onderhoudskosten, alsmede in een enkel geval door hoge kapitaallasten. De remedie die de bewindsman thans zoekt in een verhoging van investeringssubsidies om langs die weg indirect tegemoet te komen in de onderhoudskosten moet als een gedrongen constructie worden aangemerkt, die bovendien een kwalijke ontwikkeling in gang zou kunnen zetten.

Aanbod en vraag

Uit tellingen voor 1977 kwam naar voren dat Nederland 1.526 accommodaties voor intensieve openluchtrecreatie kent, die te zamen een oppervlakte van 24.533 ha. beslaan 2). Dit totaal aan accommodaties bestaat uit recreatieparken, overrecreatiestroken, botanische tuinen, speeltuinen, hertenkampen, dierentuinen e.d. In 1972 werd geschat dat dergelijke accommodaties 15.642 ha. besloegen 3). Dit betekent dat de oppervlakte die wordt ingenomen door recreatieve openluchtaccommodaties sedert 1972 met een jaarlijkse gemiddelde groei van ongeveer 9% is toegenomen.

Daarnaast staan nog de bosrijke gebieden, woeste gronden en andere landschappen die eveneens een belangrijke, maar extensieve recreatieve functie vervullen. Dergelijke natuurterreinen worden in voorkomende gevallen ook mede voor dit recreatieve doel onderhouden. Overigens neemt de in ons land beschikbare oppervlakte aan natuurlijk terrein per saldo met enkele duizenden hectaren per jaar af.

Ook aan de vraagzijde is sprake van verandering. Zo steeg het aantal bezitters van caravans in 1977 met 20%. Het aantal bezitters van pleziervaartuigen verdubbelde tussen 1974 en 1977. Het bezoek aan attractiepunten en monumenten behoort tot de typisch incidentele uitstapjes, dat aan natuurgebied en parken tot de regelmatige. Driekwart van de bevolking blijkt met een zekere regelmaat de natuurgebieden te bezoeken,

waarvan meer dan de helft zelfs éénmaal per maand of vaker 4).

Kosten

De kosten van het scheppen en/of in stand houden van voorzieningen ten behoeve van openluchtrecreatie zijn aanzienlijk. Het CBS becijferde dat in 1978 door de centrale en lagere overheden netto circa f. 860 mln. besteed werd aan beheers- en onderhoudswerkzaamheden van voorzieningen ten behoeve van intensieve en extensieve openluchtrecreatie 5). Daarmee werd in 1978 van de totale lopende overheidsuitgaven ten behoeve van cultuur en recreatie ongeveer een vijfde besteed aan de openluchtrecreatie. Het leeuwedeel van de exploitatielasten van recreatieve voorzieningen in de openlucht drukt op de begrotingen van gemeenten, die in 1978 ruim f. 650 mln. of driekwart van deze kosten voor hun rekening namen. Over het geheel genomen namen de exploitatielasten van de overheid de laatste vijf jaar met bijna een derde per jaar toe. Daarmee dreigen de lagere overheden een loden last op zich te hebben genomen, die met de toenemende vraag naar openluchtrecreatie en de stijgende kosten eerder groter dan kleiner zal worden.

In een recent rapport 6) berekenden Slangen en Van den Brink dat de kosten van een representatief recreatieproject waarvoor geldt dat een derde deel is ingericht voor extensief gebruik en het

restant voor intensief gebruik in prijzen van 1978 gemiddeld *per hectare* als volgt zijn samengesteld:

— investering in grondverwerving	f. 60.000 per hectare
— investering in aanleg en inrichting	f. 100.000 per hectare
— jaarlijkse beheerskosten	f. 2.000 per hectare

De gemiddelde bruikbaarheidsduur (economische levensduur) van een recreatieproject kan worden geraamd op 30 jaar. Veronderstelt men een lineaire afschrijving over die periode en een rentevoet van 8%, dan — zo berekenden Slangen en Van den Brink — kunnen de jaarlijks terugkerende lasten als volgt worden gespecificeerd:

— jaarlijkse annuïteit	f. 14.210 per hectare
— jaarlijkse beheerskosten	f. 2.000 per hectare
totaal	f. 16.210 per hectare

Het rekenvoorbeeld kan nog iets worden uitgebreid. Laten we aannemen dat een gemeente een recreatieproject onderneemt dat voor maximale subsidie van het rijk in aanmerking komt. Dat wil zeggen dat het rijk — CRM — voor 75% in de kosten van grondverwerving en inrichting zal kunnen subsidiëren. Overige lasten blijven voor rekening van de gemeente. De jaarlijks terugkerende lasten voor de gemeente bedragen dan:

1) Financiële lasten van recreatieschappen verlicht door verhoging investeringssubsidies, *Recreatievoorzieningen*, 1979, nr. 1.

2) CBS, *Sociaal-cultureel kwartaalbericht 1979*, nr. 1, 's-Gravenhage, 1979, tabel 4.2.1, bl. 46.

3) *Regionale doorlichting van Nederland: een verkenning van gegevens ten behoeve van de beleidsvorming op maatschappelijk en cultureel gebied*, Ministerie van CRM, Statistisch Cahier 13, Rijswijk, 1973, tabel 70, blz. 131.

4) Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1978*, 's-Gravenhage, 1978, blz. 130 e.v.

5) CBS, *Statistiek van de uitgaven der overheid voor cultuur en recreatie 1974; met ramingen voor 1975 - 1978*, 's-Gravenhage, 1978, tabel 24, blz. 25.

6) A. van den Brink en L. H. G. Slangen, *Recreatiebeleid en overheidsuitgaven; een economische en financiële verkenning van de voor- en nadelen van openluchtrecreatie*, Wageningen, 1979, hfst. 4.

— jaarlijkse annuïteit 7)	f. 3.550 per hectare
— jaarlijkse beheerskosten	f. 2.000 per hectare
totaal	f. 5.550 per hectare

Men ziet dat de rijkssubsidie van 75% van de kosten van grondverwerving en -inrichting leidt tot een reductie van de jaarlijkse lasten voor de gemeenten tot f. 5.550 per hectare, dat wil zeggen een vermindering met 66%. Toch gaat het hier nog om een aanzienlijke resterende som, zeker als men zich realiseert dat zelfs de intensieve recreatievoorzieningen gemiddeld al een oppervlakte van 16 ha. beslaan 8).

Het is dan ook niet verwonderlijk dat enige jaren geleden door de toenmalige staatssecretaris van CRM werd geconstateerd dat „de steeds zwaarder drukende kapitaalslasten en de lasten van beheer, onderhoud en exploitatie van de voorzieningen voor openluchtrecreatie, die onder verantwoordelijkheid van de lagere overheden tot stand zijn gekomen, dwingen tot maatregelen die deze lasten moeten verminderen” 9). Mede omdat door de lagere overheden werd aangedrongen op een verruiming van de subsidiemogelijkheden — ook voor de beheers- en onderhoudskosten — achtte de staatssecretaris een nader onderzoek naar de knelpunten en mogelijke oplossingen op dit gebied gewenst. Hij kondigde aan dat een interdepartementale werkgroep zou nagaan in hoeverre bepaalde recreatieschappen (gemeenschappelijke regelingen) minder goed functioneren als gevolg van financiële moeilijkheden. Een „spoedig antwoord” werd gewenst op vragen naar de omvang van kosten van beheer, onderhoud en exploitatie, de factoren die hierop van invloed zijn en daarnaast naar de invloed van de financiële positie op het functioneren van de voorzieningen. Enige tijd geleden verscheen het eindrapport van de ingestelde werkgroep 10).

Sanering

De werkgroep onderzocht de financiële positie van vrijwel alle recreatieschappen die daadwerkelijk voorzieningen exploiteren. Zij kwam tot de constatering dat het totale exploitatie tekort van de onderzochte recreatieschappen met een stijging van respectievelijk 24% en 20% in de twee daaraan voorafgaande jaren was gekomen op krap f. 30 mln. in 1977. Overigens kan daaraan niet de slotsom worden verbonden dat de situatie over het geheel genomen zorgwekkend is. De lasten blijken bijzonder scheef te zijn verdeeld over de

bestaande schappen en de daarin deelnemende lagere overheden.

Een andere algemene constatering is dat in 1977 gemiddeld 15% van de exploitatielasten van de schappen werd gedekt door eigen inkomsten als huren, parkeergelden en retributies. Ook hier kan echter worden vastgesteld dat van een zeer scheve verdeling over de verschillende recreatieschappen sprake is. De werkgroep meent dat een verhoging van deze middelen in het algemeen niet voldoende zal kunnen zijn om de tekorten op dagrecreatievoorzieningen ten algemene nutte genoegzaam te verminderen.

Opvallend is overigens het feit dat noch de inrichtingskosten noch de beheers- en onderhoudskosten enige relatie met de oppervlakte van het recreatiegebied blijken te vertonen. Daarmee is ook de betrekkelijkheid van de hier eerder gegeven gemiddelde kosten per hectare gegeven.

Deze rubriek wordt verzorgd door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven

Zorgwekkend acht de werkgroep de financiële omstandigheden van een negental recreatieschappen en met het oog op de bijdragen aan verscheidene recreatieschappen bovendien die van een drietal gemeenten. Voorgesteld wordt over te gaan tot een gedifferentieerd saneringsprogramma, waarin in een enkel geval een verhoging met terugwerkende kracht van de investeringssubsidie van 75% tot 85% is opgenomen en het instellen van twee alternatieve, eveneens tijdelijk bedoelde normvergoedingen wordt geopperd voor beheers- en onderhoudskosten, die excessief geacht worden in verhouding tot de omvang van de door CRM gesubsidieerde inrichtingsinvesteringen.

Dat de werkgroep een aanbeveling doet voor een sanering van excessieve lasten is op zich zelf toe te juichen. Dat hiertoe mede een beroep wordt gedaan op rijksmiddelen is ten dele wel en ten dele niet begrijpelijk. Hoewel de bestuurlijke en financiële verantwoordelijkheid voor de betreffende voorzieningen ten behoeve van openluchtrecreatie ten principale bij de lagere overheden berust en behoort te blijven, past in elk geval een sanering van de kapitaalslasten in het tot nu toe gevoerde beleid. Het feit immers dat het rijk subsidieert in de inrichtingsinvesteringen in recreatieve voorzieningen ten algemene nutte geeft uitdruk-

king aan het belang dat daaraan door de regering wordt gehecht. In feite is sanering dan niets anders dan het recht-trekken van omstandigheden die wellicht onvoorzien waren en achteraf ongewenst bleken.

Anders ligt het evenwel met rechtstreekse tegemoetkomingen van het rijk in *beheers- en onderhoudskosten*. Hier gaat het duidelijk om het eigen beleid en de eigen verantwoordelijkheid van recreatieschappen en de daarin deelnemende lagere overheden. Dit wordt door de werkgroep onderkend. „De werkgroep”, zo wordt gesteld, „ziet geen reden het huidige subsidiesysteem, dat gericht is op het verminderen van de investeringslasten van de recreatieschappen, ten principale om te buigen. Zij is van mening, dat subsidies in beheers- en onderhoudskosten zowel vanuit bestuurlijk als vanuit subsidietechnisch oogpunt minder gewenst zijn; bestuurlijk, omdat hierdoor de eigen financiële verantwoordelijkheid van de schappen geweld wordt aangedaan; subsidietechnisch, omdat beheers- en onderhoudskosten jaarlijks terugkerende posten zijn die op hun aanvaardbaarheid moeten worden getoetst” 11). Het voorstel om tot een tegemoetkoming te komen in excessief geachte beheers- en onderhoudskosten staat met deze stelling op gespannen voet. Overigens baren de kosten van het onderhoud en het beheer de recreatieschappen thans wel de grootste zorgen. Zij beliepen in 1977 in totaal f. 21 mln.; dat is 44% meer dan twee jaar daarvoor. De kapitaalslasten kwamen in 1977 gezamenlijk op ruim f. 8 mln.

Beheers- en onderhoudskosten

De tijdelijke tegemoetkoming in excessief geachte onderhoudskosten baseert de werkgroep inhoudelijk op een door haar geconstateerd verband tussen de beheers- en onderhoudskosten en de inrichtingsinvesteringen van de recreatieschappen. „De wijze waarop een (. . .) terrein voor de recreatie is inge-

7) Te weten: $0,0888 \times (25\% \text{ van } 160.000)$.

8) Zie noot 2.

9) Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal, *Meerjarenplan voor het rijksbeleid op het gebied van de openluchtrecreatie (jaren 1975 t/m 1979)*, zitting 1974-1975, 13 118, nr. 2, blz. 13.

10) *Eindrapport van de werkgroep financiering recreatieschappen*, augustus/december 1978.

11) Eindrapport, t.a.p., blz. 15.

Met ESB een beter economisch-politiek inzicht

richt met recreatievoorzieningen blijkt bepalend te zijn voor de mate waarin beheer en onderhoud van dit terrein noodzakelijk zijn (...). De werkgroep ziet in dit verband een grondslag voor een te verstrekken normvergoeding voor schappen, die excessieve beheers- en onderhoudslasten hebben" 12). Strikte handhaving — zo wordt erkend — van het uitgangspunt dat het rijksbeleid ten aanzien van recreatieve voorzieningen die in beginsel vrij toegankelijk zijn in *investeringssubsidies* gestalte moet krijgen, heeft tot gevolg „dat er alleen sprake kan zijn van een eenmalige actie ter sanering van de huidige situatie met behulp van het investeringssubsidie-instrument ten algemene nutte. De bijdrage (mede in onderhouds- en beheerslasten, R.G.) is daarom ook in eerste instantie bedoeld ter vermindering van de kapitaalslasten, *maar daarbij dient te worden aangetekend dat langs die weg indirect ook een vermindering van de exploitatielasten bereikt wordt*" 13).

De deur naar een gevaarlijke ontwikkeling lijkt hiermede op een kier te zijn gezet. Het zal immers in het algemeen zo zijn dat onderhoudslasten in bepaalde mate samenhangen met inrichtingsinvesteringen. Maar om in deze vervelende economische waarheid een „grondslag" te zien voor een tegemoetkoming ook in lopende uitgaven, zou wel eens kunnen leiden tot een zich zelf aan-

gedaan proces van cumulatieve subsidiering, ook op andere terreinen dan dat van de openluchtrecreatie.

Verfijning

Als terecht wordt geconstateerd dat de onderhoudslasten van voorzieningen op het gebied van de openluchtrecreatie samenhang vertonen met de kosten van inrichting, grondverzet en dergelijke, en als aannemelijk is dat deze laatste verband houden met de lokatie in Nederland 14), dan is het, vooral tegen de achtergrond van de ons inziens terechte stelling dat het recreatiebeleid van de lagere overheid in beginsel voor de verantwoordelijkheid van deze overheden behoort te blijven, teleurstellend dat de werkgroep niet tot een meer structurele aanpak van de financiering in dit kader is gekomen. We doelen hier vooral op de afwijzing door de werkgroep van een verfijningsregeling van de algemene uitkering via het Gemeentefonds aan de gemeenten. Juist het feit dat er van een grote natuurlijke verscheidenheid en van aanzienlijke regionale verschillen in urbaan grondgebruik en industriële dichtheid sprake is, maakt dat hier een verfijning van de algemene uitkering op zijn plaats kan zijn. De werkgroep betoogt dat niet op objectieve wijze de relatief „recreatie-arme" situatie in bepaalde

regio's in meetbare eenheden zou kunnen worden uitgedrukt.

Voor een verfijningsregeling is echter niet zozeer vaststelling van de relatieve achterstand in recreatieve voorzieningen gewenst (deze is immers mede afhankelijk van het ter zake gevoerde beleid), maar veeleer de bepaling van de regionale verschillen in de kostenbepalende factoren. Het kan niet onmiddellijk worden ingezien waarom een zekere normering van de kosten van openluchtrecreatie aanzienlijk moeilijker zou zijn dan van één van de kosten verbonden aan een bepaalde bodemgesteldheid, de aanwezigheid van historische kernen en monumenten of de ligging in „probleemgebieden", om enkele van de bestaande verfijningen te noemen.

Voorzieningen ten behoeve van openluchtrecreatie zijn een groot en duur goed. Een rechtvaardige verdeling van de lasten daarvan verdient een duurzamer oplossing dan met sanering wordt bereikt.

R. Gerritse

12) Eindrapport, t.a.p., blz. 20.

13) Eindrapport, t.a.p., blz. 23. Cursivering R.G.

14) De werkgroep constateert dat vooral de schappen die voorzieningen exploiteren in „recreatief-arme" gebieden kampen met hoge beheers- en onderhoudslasten. Vgl. Eindrapport, t.a.p., blz. 22.

UW OPLEIDING TOT ECONOOM KAN EEN B-R-E-D-E BASIS VORMEN

U bent geheel of bijna afgestudeerd. Uw richting: bedrijfseconomie. Uw keuze: accountancy. Uw wens voor de toekomst: een goede maatschappelijke positie. Alles hangt af van de weg die u nú inslaat.

Daarom is een informatief gesprek met Pelser, Hamelberg, Van Til & Co. op dit moment van groot belang.

Wij bieden u de ideale mogelijkheid om uw verdere studie (voor Registeraccountant) te combineren met werk-in-de-praktijk, ook in het internationale vlak. Afwisselend, goed gesalarieerd

werk met gunstige secundaire arbeidsvoorwaarden. Bovendien vergoeden wij uw studie- en reiskosten.

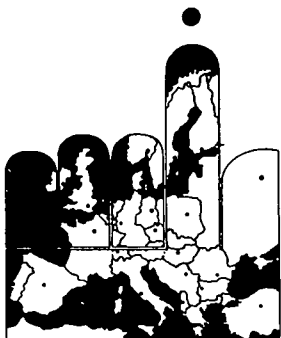
Wendt u zich daarom eens voor het verkrijgen van nadere inlichtingen telefonisch (020-718383)

of schriftelijk tot de heer G.C.H. Beekhuis, hoofd van de afdeling personeelszaken Pelser, Hamelberg, Van Til & Co., Jacob Obrechtstraat 53, 1071 KJ Amsterdam.

Pelser, Hamelberg, Van Til & Co.

maatschap van registeraccountants

Pelser, Hamelberg, Van Til & Co. is een middelgrote maatschap van registeraccountants waarbij in 13 Nederlandse vestigingen en in Brussel samen ca. 500 personen werkzaam zijn. Zij beschikt over een organisatie-adviesgroep, een computer audit sectie en een fiscale afdeling. Internationaal werkt zij samen met McLintock Main Lafrentz & Co. Amsterdam - Arnhem - Breda - Brussel - Drachten - Eindhoven - 's-Gravenhage - Haarlem - Heerlen - 's-Hertogenbosch - Nijmegen - Rotterdam - Utrecht.

Het Europees Parlement in de communautaire besluitvorming

DRS. E. A. MANGÉ

Bevoegdheden van het parlement

De bevoegdheden van het Europees Parlement kunnen worden onderscheiden in drie soorten: een adviserende, een controlerende en een budgettaire bevoegdheid.

1. Adviserende bevoegdheid

Het zwaartepunt in het communautair besluitvormingsproces ligt bij de Raad van (negen) ministers: deze kan, op enkele welomschreven gevallen na, als het wetgevend orgaan van de Gemeenschap beschouwd worden. De Commissie speelt, in termen van het Verdrag, evenwel een belangrijke rol: beslissingen door de Raad kunnen enkel genomen worden door de Raad op voorstel van de Commissie. Bovendien bepaalt art. 149 EEG, dat enerzijds de Commissie steeds haar oorspronkelijk voorstel kan wijzigen op ieder moment dat haar goedgevindt, en dat anderzijds de Raad slechts met eenparigheid van stemmen van een Commissie-voorstel kan afwijken. Naast dit exclusieve initiatiefrecht heeft de Commissie vooral nog tot taak de Raadsbeslissingen uit te voeren, alsmede zelf beslissingen te nemen op het gebied van de mededingingsregels en het beheer van de vrijwaringsclausules.

In het kader van de wetgevende bevoegdheid van de Raad heeft het Parlement een *adviserende taak*: normaal wordt het Parlement door de Raad om advies verzocht inzake bepaalde teksten waarover hij een uitspraak wil doen. De adviezen hebben evenwel *geen enkel dwingend karakter*: het Parlement kan slechts hopen dat de Raad rekening zal willen houden met de adviezen.

In totaal bevatten de EG-verdragen 18 gevallen van verplicht advies. Deze hebben soms betrekking op essentiële punten, zoals een herziening van de verdragen, soms op marginale of incidentele problemen, zoals bepaalde aspecten van het gemeenschappelijk landbouwbeleid.

In de loop der jaren heeft het Parlement evenwel een *invloedsbevoegdheid* verworven 1): geleidelijk heeft de raad-

gevende bevoegdheid van het Parlement zich uitgebreid, zodat het thans niet alleen meer door de Raad wordt geraadpleegd over de in de verdragen vastgelegde gevallen, maar eigenlijk ook over alle formele voorstellen van de Commissie en over haar mededelingen aan de Raad, die de basis vormen voor de ontwerpen van verordeningen en richtlijnen. Hoewel dit er tevens toe heeft geleid dat het Parlement zich al te veel met tweederangsproblemen inlaat, waardoor zijn werkzaamheden onnodig worden verzaamd, is de invloedsbevoegdheid toch van groot belang: wanneer de Commissie rekening houdt met de door het Parlement gedane uitspraken en op grond hiervan zijn voorstellen aanpast, kan de Raad enkel nog beslissen over de gewijzigde voorstellen, tenzij hij unaniem zou overeenkomen het voorstel opnieuw te wijzigen. Indien het Parlement de Commissie kan overreden een bepaald voorstel in te trekken, verkeert de Raad zelfs in de onmogelijkheid op te treden en bijgevolg blijft de betreffende zaak hangend.

Recent werd deze bevoegdheid van het Parlement nog versterkt door een *overlegbevoegdheid*: parallel met de uitbreiding van de begrotingsbevoegdheid (zie verder) heeft het een belangrijke mogelijkheid tot inspraak verkregen ten aanzien van besluiten die belangrijke financiële gevolgen met zich meebrengen 2). Het doel van deze procedure is een akkoord over deze besluiten tussen Parlement en Raad te verkrijgen; deze laatste houdt echter het recht om in laatste instantie uitspraak te doen. Spijtig genoeg werd van deze mogelijkheid tot medeoverleg, die in maart 1975 werd ingevoerd, tot nog toe weinig gebruik gemaakt. Hoofdzakelijk ingevolge een zeker gebrek aan goede wil bij de Raad, maar ook omdat het Parlement zich al te weinig bewust is van zijn eigen mogelijkheden 3).

Ten slotte: het Parlement heeft ook nog het recht op eigen initiatief adviezen uit te brengen over elk probleem dat het zelf belangrijk acht, zelfs wanneer het niet het onderwerp is van een voorstel van de Commissie of wanneer het niet

behoort tot het kader van de communautaire bevoegdheden. Aldus heeft het Parlement geleidelijk rechten verworven om mee te praten over de associatie- en handelsovereenkomsten, alsmede over het buitenlands beleid van de lidstaten.

2. Controlebevoegdheid

Een essentiële voorwaarde voor het uitoefenen van controle is de mogelijkheid om te beschikken over voldoende informatie. Op dit vlak komt het Europees Parlement in ruime mate aan zijn trekken: niet alleen door het organiseren van algemene debatten over o.m. het jaarlijkse programma van de Commissie en het halfjaarlijkse programma van de Raad, maar ook door rechtstreekse ondervragingen en verzoeken om opheldering of verklaringen aan de Raad of Commissie (door middel van schriftelijke of mondelinge vragen en van het zogenaamde „vragenuurtje“). De commissies van het Parlement nemen actief deel aan deze vorm van controle door geregeld de verantwoordelijke commissaris of de voorzitter van de Raad te horen.

De controlebevoegdheden van het Parlement gaan echter weinig verder. Weliswaar beschikt het Parlement ten aanzien van de Commissie over de mogelijkheid tot *openlijke afkeuring*, waardoor de commissarissen kunnen worden verplicht hun mandaat gezamenlijk neer te leggen, maar in de praktijk is dit niet gemakkelijk toe te passen. Immers, niet alleen kan deze sanctie niet worden aangepast aan de ernst van de vastgestelde tekortkomingen, maar bovendien is niet de Commissie doch de Raad als regel de besluitnemer in de Gemeenschap. Aan de Raad kan het wantrouwenstemmen

1) L. Radoux en J-G. Giraud, *De bevoegdheden van het Europees Parlement*, E. Vandervelde Instituut, Dokumentatienota 6/77, Brussel, blz. 3 e.v.

2) Zie de Gemeenschappelijke verklaring van de Raad, de Commissie en het Europees Parlement over de z.g. concertatieprocedure, *Pb*, 1975, C 89.

3) L. Radoux en J-G. Giraud, op. cit., blz. 10.

van het Parlement evenwel niet raken. Hooguit kan, wanneer wordt vastgesteld dat de Raad zijn verdragsverplichtingen niet nakomt, het Parlement de zaak voorleggen aan het Hof van Justitie. In alle andere gevallen wordt de Raad slechts indirect gecontroleerd via de nationale parlementen, waar de individuele ministers echter slechts ter verantwoording kunnen worden geroepen voor hun beleid in de Raad, doch niet voor het beleid van de Raad zelf.

Een aanzienlijke restrictie voor het gebruik van de motie van afkeuring is ook dat het Parlement aldus wel de Commissie kan ontslaan, maar geen enkele inspraak heeft in de keuze en de benoeming van de leden: die bevoegdheden berusten autonoom bij de nationale regeringen, zodat de parlementaire sanctie geen enkele waarborg biedt wat betreft het herstel van de fouten. Reeds herhaalde malen heeft het Parlement aanspraak gemaakt op een raadplegings- en/of medebeslissingsbevoegdheid in verband met de benoeming van de Commissieleden en van de rechters van het Hof van Justitie, maar zonder resultaat. Wel heeft het Parlement bij de oprichting van de Rekenkamer in juli 1977 de toezegging gekregen dat de benoeming van de leden ervan zou gebeuren door de Raad na raadpleging van het Parlement.

Ondanks deze beperkingen heeft het Europees Parlement reeds enkele malen een motie van wantrouwen ingediend ten einde de Commissie tot handelen aan te zetten 4). In geen enkel geval heeft dit tot het ontslag van de Commissie geleid, omdat in het Parlement hiervoor de nodige twee derde meerderheid niet werd gehaald.

3. Begrotingsbevoegdheid

De budgettaire bevoegdheid heeft betrekking op de bevoegdheid de inkomsten en uitgaven van de Gemeenschap te machtigen en tevens de inning en de uitvoering ervan te controleren.

Aanvankelijk had het Europees Parlement weinig bevoegdheden op dit vlak. Parallel met het besluit — in 1970 — om de financiering van de Gemeenschapsbegroting door bijdragen van de lidstaten geleidelijk te vervangen door eigen middelen 5) werden de budgettaire bevoegdheden van het Parlement in belangrijke mate versterkt, zowel wat betreft de inkomsten als de uitgaven 6); ingevolge het Budgetverdrag van 1975 vormt het Europees Parlement samen met de Raad de begrotingsautoriteit en heeft een belangrijke medebeslissingsfunctie.

Hoewel sinds 1979 de Gemeenschapsbegroting volledig met eigen middelen wordt gefinancierd, blijft ten aanzien van de inkomsten de goedkeuring van de begroting nog vrij formeel: de middelen zijn immers vooraf bepaald door de mate waarin enerzijds de opbrengst van bui-

tenlandse rechten en heffingen, anderzijds de inkomsten uit de BTW-heffing van ten hoogste 1% automatisch worden opgenomen in de begroting. Pas wanneer ook jaarlijks het communautair BTW-tarief zal moeten worden bepaald en andere inkomsten zullen moeten worden gevonden om eventuele begrotingstekorten te dekken (vanaf 1982), zal de stemming over de inkomsten zijn automatisch karakter verliezen.

Wat betreft de uitgaven wordt in de Gemeenschapsbegroting een onderscheid gemaakt tussen *verplichte* uitgaven (uitgaven die voortvloeien uit het verdrag of uit ter uitvoering daarvan vastgestelde besluiten) en de *niet-verplichte* of alle andere uitgaven. In het eerste geval kan het Parlement slechts „wijzigingsvoorstellen” doen, die al dan niet door de Raad kunnen worden aanvaard. Over de niet-verplichte uitgaven heeft het Parlement het laatste woord: het kan de verdeling en het totaal van deze uitgaven wijzigen door „amendementen”, zonder dat de Raad zich hier tegen kan verzetten, op voorwaarde dat de wijziging binnen een bepaalde marge blijft. Deze marge wordt jaarlijks door de Commissie vastgesteld, rekening houdend met de evolutie van het BNP, de begrotingsuitgaven en de inflatie in de lidstaten.

Daar het Budgetverdrag evenwel de begrotingsbevoegdheden van Raad en Parlement niet duidelijk afbakt en de grens tussen beide soorten uitgaven niet duidelijk is vast te stellen, is tussen beide instellingen een krachtmeting ontstaan over de interpretatie van het al of niet verplichte karakter van bepaalde uitgaven en over het jaarlijkse stijgingspercentage van de niet-verplichte uitgaven. Sloeg aanvankelijk het amendementsrecht van het Parlement slechts op ongeveer 10% van de Gemeenschapsuitgaven, de — vaak harde — discussie heeft ertoe geleid dat de niet-verplichte uitgaven langzamerhand alle uitgaven van de EG omvatten met uitzondering van de gelden voor het gemeenschappelijk landbouwbeleid (welke natuurlijk nog steeds het leeuwedeel ontsloren, namelijk iets meer dan 70%).

Vorig najaar spitste de heibel tussen Raad en Parlement zich toe op een amendement betreffende de middelen van het Regionaal Fonds voor 1979: het Parlement stelde 1,1 mrd. ERE voor, terwijl de Raad — op grond van een oriëntatie van de regeringsleiders — de middelen op 620 mln. ERE had vastgesteld. Daar in de Raad noch een meerderheid kon worden gevonden voor een verhoging van het maximum stijgingspercentage (dat op 11,4 was vastgesteld), noch voor een verwerping van het amendement, kon hieromtrent geen uitspraak worden gedaan. Het Parlement beschouwde daarop het amendement als aanvaard.

Ogenschoonlijk heeft dus de Raad de duimen moeten leggen. Maar reeds werd

een poging ondernomen om een dergelijke gang van zaken in de toekomst te vermijden: op de Begrotingsraad van 21 maart jl. werd voorgesteld een „guillotineclausule” in de begrotingsprocedure in te voeren 7). Hierdoor zou voorzien worden in een automatische, ongeclausuleerde toepassing van een evenredige vermindering op alle amendementen van het Parlement, indien de Raad uiteindelijk niet bij machte zou blijken zijn wensen met betrekking tot het maximum stijgingspercentage en zijn wensen met betrekking tot de amendementen met elkaar in overeenstemming te brengen. Dit zou neerkomen op een sterke beknutting van het amenderingsrecht van het Parlement. Door verzet van Nederland kon de Raad — vooralsnog — niet tot een uitspraak komen.

Een ander aspect, dat de begrotingsbevoegdheid van het Europees Parlement beperkt, is dat vele Gemeenschapsactiviteiten buiten de begroting om worden gefinancierd, zoals de EGKS-begroting (die door de Commissie wordt beheerd), de middelen van het Ontwikkelingsfonds en die van de Investeringsbank, de financiering van bepaalde organisaties (bijvoorbeeld het Europees Universitair Instituut te Florence) en de recente bevoegdheid van de Commissie om Gemeenschapsleningen af te sluiten (de zogenaamde Ortoli-faciliteit). In totaal gaat het om een bedrag dat ongeveer een derde van de Gemeenschapsbegroting bedraagt. Herhaalde malen heeft het Parlement reeds gepleit voor het opnemen van alle Gemeenschapsuitgaven in het budget, maar tot nog toe met weinig resultaten.

Het Europa der staten

Het Europese beleid komt dus voornamelijk tot stand door organen die weliswaar een eigen bestaan leiden, maar toch nauw met de lidstaten zijn verbonden. Oorspronkelijk was dit niet de bedoeling: in de EGKS zag Jean Monnet als enig beslissingsorgaan de Hoge Auto-

4) Twee moties van wantrouwen werden reeds ingediend: één in december 1972 om de Commissie ertoe te brengen voorstellen voor te leggen in verband met de uitbreiding van de begrotingsbevoegdheden van het Parlement, en één in december 1976 om de Commissie ertoe aan te zetten een verslag voor te leggen betreffende de controle en het beheer van de moutmarkt.

5) Zie E. A. Mangé, De Europese begroting: historie van het financieel statuut, *ESB*, 2 november 1977.

6) Het betreft hier respectievelijk het Eigenmiddelenbesluit van 21 april 1970, *Pb*, 1970, L 94, en het Budgetbesluit van 22 april 1970, *Pb*, 1970, L 21.

7) Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1978-79, 15 300, nr. 104/2.

riteit, die autonoom en dus onafhankelijk van de staten het beleid t.a.v. kolen en staal zou voeren. Een Vergadering, samengesteld uit leden van de nationale parlementen, zou er toezicht op uitoefenen. In de loop van de onderhandelingen, die uiteindelijk zouden leiden tot het EGKS-verdrag, hebben de kleine landen — m.n. Nederland — gedaan gekregen dat naast de Hoge Autoriteit een Ministerraad als gezagsorgaan in het leven werd geroepen 8). Ook werd besloten dat de Vergadering zou worden samengesteld door rechtstreekse, algemene verkiezingen (nadat zij ontwerpen zou indienen voor de verkiezingen volgens een in alle lidstaten eenvoudige procedure, cf. art. 21.3 EGKS).

Bij de oprichting van de EEG werd de supranationale idee nog verder uitgebreid en de greep van de staten op de Gemeenschap verstevigd: de Raad van Ministers werd ingesteld als belangrijkste beslissingsorgaan van de Gemeenschap, waaraan de Commissie en de Vergadering (die zich zelf sinds 1962 Parlement noemt) ondergeschikt werden gemaakt. Wel werd de intentie in het EEG-verdrag verwoord om tot een meer democratische besluitvorming te komen. Niet alleen door het organiseren van rechtstreekse verkiezingen (art. 138.3 EEG), maar ook door het instituut van de unanimiteitsbeslissingen in de Raad geleidelijk te vervangen door een meerderheidsregel. Deze overgang is echter nooit verwezenlijkt: als gevolg van de door Frankrijk uitgelokte „crisis” in de jaren 1965-1966 werd — door het z.g. Akkoord van Luxemburg (1966) — de praktijk in het leven geroepen om t.a.v. de Raadsbeslissingen steeds te streven naar eenparigheid van stemmen. Deze praktijk heeft door een verankering van het vetorecht in de communautaire besluitvorming er niet alleen toe geleid dat het supranationale karakter verder werd gedevalueerd, maar ook dat de discussies in de Raad steeds meer het karakter van intergouvernementele onderhandelingen hebben gekregen 9).

Het gevolg is dat niet alleen het besluitvormingsproces wordt verlamd ten gevolge van eindeloze onderhandelingen tussen de lidstaten in de Raad, maar ook dat maar al te vaak het uitwerken van het communautair beleid stuit op door nationale belangen geïnspireerde veto's. Eén voorbeeld daarvan met betrekking tot het Europees visserijbeleid: een groot deel van de moeilijkheden lag bij het feit dat de Labourpartij zich niet kon veroorloven in de „visserijdistricten” parlementszetels te verliezen. Maar ook op tal van andere gebieden zijn voorbeelden te vinden: energie, sociaal beleid, regionaal beleid, industriepolitiek enz.

Een ander gevolg is dat er nog weinig plaats is voor de eigen onafhankelijke rol van de Commissie in het communautair besluitvormingsproces. Bovendien wordt in de voorstellen van de Commissie de laatste tijd al te zeer reeds

rekening gehouden met hetgeen naar schatting uiteindelijk in de Raad als compromis bij unanimiteit uit de bus zal komen. M.a.w. in plaats van de spits af te bijten, betracht de Commissie dus steeds meer voorzichtigheid. Een recent voorbeeld is te vinden in de hervormingsvoorstellen inzake het regionaal beleid: in haar mededeling schaarde de Commissie zich achter een resolutie van het Parlement om de regionale autoriteiten meer invloed te geven in het communautair beleid, maar in het voorstel zelf is hiervan niets terug te vinden.

Bovendien is, in de loop der jaren, het nationale element in het communautair besluitvormingsproces steeds uitdrukkelijker op de voorgrond getreden. Over het realiseren van de douane-unie — het vrijmaken van het onderlinge verkeer tussen de lidstaten — konden vrij gemakkelijk besluiten worden genomen 10); alle lidstaten hadden er direct belang bij; de grote lijnen van de besluiten waren trouwens reeds in het Verdrag van Rome opgenomen. Sinds 1969 staat, met de oprichting van de Gemeenschappelijke Markt, echter de positieve integratie centraal, d.w.z. het opzetten van een

Deze rubriek wordt verzorgd door het Europa Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden

gemeenschappelijk beleid op tal van terreinen. Niet alleen komt dit beleid moeizamer tot stand omdat steeds rekening moet worden gehouden met de — vaak botsende — belangen van iedere lidstaat, maar ook impliceert het een zodanig ingrijpen in de nationale economie dat de verantwoordelijke nationale instanties a priori wantrouwig staan tegenover de Gemeenschapsvoorstellen. Als bovendien nog rekening wordt gehouden met de sinds 1973 aanhoudende economische moeilijkheden, valt het licht te begrijpen dat in de Raad besluiteloosheid de overhand heeft gekregen.

De besluiteloosheid wordt trouwens in de hand gewerkt door het verschijnen van een nieuw communautair orgaan, dat buiten het verdrag om een aanzienlijke en directe invloed heeft op het besluitvormingsproces: de *Europese Raad van Regeringsleiders*, die voordien af en toe samenkwam (de z.g. topconferenties), maar in 1974 zich zelf tot het hoogste EG-orgaan heeft gepromoveerd en thans driemaal per jaar samenkomt. Daar de Europese Raad zich niet zozeer bezighoudt met het verlaten van de platgetreden paden van de Europese verdragen — wat volkomen legitiem zou zijn —, maar eerder met wat reilt en zeilt binnen het kader van het verdrag 11), is de besluitvorming in de Raad van Ministers nog moeizamer geworden: er wordt thans nog minder naar overeenstemming gezocht, omdat het steeds mogelijk is de

veantwoordelijkheid door te spelen naar de regeringsleiders.

Toen in 1974, zeer onverwachts, op de topconferentie van Parijs de regeringsleiders besloten tot rechtstreekse parlementsverkiezingen, bevestigde de top ook zich zelf als eerste bron van de Europese soevereiniteit: het Europa der staten heeft bijgevolg zich zelf vanaf de start een voorsprong gegeven op het Europa der burgers, waartoe de verkiezingen de aanzet zouden moeten geven 12). Het credo van president De Gaulle, „l'Europe sera un accord entre les Etats, ou rien”, is dus een feit geworden.

Rechtstreekse verkiezingen

De eerste rechtstreekse verkiezingen wijzigen niets aan de bevoegdheden van het Europees Parlement: nog steeds zal de Raad van Ministers of de Europese Raad beslissingen nemen die 260 mln. mensen aangaan, zonder dat daarop een effectieve democratische controle bestaat. Dit kan kwalijke effecten hebben. Zo beklagde Commissielid Cheysson zich onlangs over de onverschilligheid van de Raad over het Commissie-voorstel om in sommige handelsakkoorden een clausule in te lassen waarbij de landen zich verplichten tot naleving van de internationaal aanyaarde normen, zoals geen kinderarbeid beneden de 14 jaar en geen rassendiscriminatie in het arbeidsproces 13).

Uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement heeft, op middellange termijn, geen kans: Frankrijk, Groot-Brittannië en Denemarken hebben bij de ratificatie van de Akte voor de verkiezingen zelfs als voorwaarde gesteld dat op dit stuk niets zou veranderen. In de verdragen zelf is hieromtrent niets terug te vinden: deze zouden dus moeten worden herzien. Een machtsgreep van het Parlement, waardoor het zich zelf tot constituant zou uitroepen en zich een aantal bevoegdheden zou toeëigenen, is onmogelijk. Het parlement kan hooguit voorstellen in die richting formuleren; een beslissing ter zake ligt evenwel bij de Raad. Bij de

8) G. Naets, Betekenis van de eerste Europese verkiezingen, *De gids op maatschappelijk gebied*, oktober 1978, blz. 692.

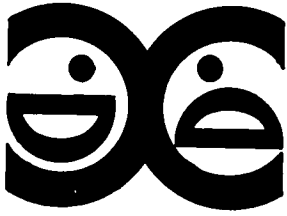
9) T. P. J. N. van Rijn, Besluitvormingstechnieken in de Raad, in *De besluitvormingstechnieken in de EG na de uitbreiding met Griekenland, Portugal en Spanje*, Colloquium ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Mr. H. H. Maas van het Europa Instituut Leiden, 26 januari 1979, blz. 11 e.v.

10) T. P. J. N. van Rijn, op. cit., blz. 12.

11) G. Naets, op. cit., blz. 694.

12) G. Naets, op. cit., blz. 690.

13) Zin en onzin van de Europese verkiezingen, *Tijdschrift voor Diplomatie*, april 1979, blz. 637.

Beperktheden van het Integraal Structuurplan voor het Noorden des Lands

DR. W. VAN VOORDEN

Inleiding

Onlangs is het Integraal Structuurplan voor het Noorden des Lands (ISP) in de vorm van een beleidsrapport gepresenteerd 1). Aan dit rapport ligt een principe-overeenkomst ten grondslag tussen het kabinet en de provinciale besturen van Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel. De reacties waren niet mals. Een aantal reacties was scherp afwijzend (FNV: „krakkemikkig plan”, CNV: „ISP is dooie mus”), anderen namen een meer afwachterende houding aan in de trant van „zien wat er van komt” en „nu ligt er ten minste iets waarop een regering aanspreekbaar is”. Het ISP — reeds sinds 1973 in de maak — is een formidabele poging om op alle fronten tegelijk voor het Noorden vooruitgang te boeken. Deze zeker niet laag gegrepen ambitie getuigt van een diepgevoelde noodzaak tot verandering en van een na jaren nog niet verminderde veerkracht en energie om de noordelijke zaak te bepleiten.

Het ISP heeft de pretentie van een

superplan, dat bestuurlijk regionaal en nationaal wordt gedragen. De beoogde opbouw wordt niet segment voor segment aangepakt; het plan is een poging om het hele pand inclusief de bijgebouwen op te krikken. Of het gewicht van het pand niet te groot zal blijken of de fundering te mager moet worden afgewacht. In dit betoog beperk ik mij hoofdzakelijk tot een drietal kernpunten in het ISP, te weten de problematiek van het Noorden in relatie met de rest van Nederland, de doelstellingen van het plan en het integrale karakter van het plan. Ter afsluiting zullen enkele kritische punten worden samengevat.

Problemen in het Noorden

De problematiek van het Noorden is ten dele verbonden met de nationale ontwikkeling en ten dele het gevolg van eigen structuurkenmerken. De relatie met de nationale ontwikkeling blijkt uit het feit dat in perioden van expansie en groei de verschillen afnemen, vooral

door spontaan optredende overloop van bedrijvigheid uit het Westen van het land (zoals in de jaren zestig) terwijl in de depressieperioden de verschillen toenemen (zoals in de jaren zeventig).

De eigen structuurkenmerken geven grotendeels tevens de eigen problematiek aan. De zwakte blijkt uit de werkgelegenheidsstructuur. De noordelijke arbeidsmarkt is dun, de spreiding van economische bedrijvigheid groot. Het heilzame doorschuivingsproces van werkgelegenheid van de primaire sector (landbouw e.d.) naar de secundaire sector (industrie) en vervolgens naar de tertiaire en de kwartaire (particuliere en publieke dienstverlening) sector stagneert in het Noorden in een vroegere fase, namelijk in de industriële sector, dan voor Nederland als geheel. Bovendien is er sprake van een zwakke bedrijfs-

1) *Het Integraal Structuurplan voor het Noorden des Lands*, beleidsrapport, maart 1979.

lidstaten dus, die weinig werkelijke intenties hebben hieraan tegemoet te komen, ondanks de uitlatingen van sommige politici.

Waren de eerste Europese verkiezingen dan volksverlakkerij? Ja, voor zover wordt gesteld dat „de Europese verkiezingen de democratische structuren van de Europese instellingen zullen versterken” (Belgische Regeringsverklaring) of dat het rechtstreeks verkozen Parlement „vermoedelijk beziel zal zijn met de politieke wil zijn bevoegdheden te vergroten” (*Europa 1979*, Witboek van de Commissie, blz. 11). *Neen*, wat betreft de mogelijkheden van het Parlement om binnen zijn bevoegdheden krachtiger op te treden. In een voortreffelijk artikel heeft Koopmans de betekenis van de eerste rechtstreekse verkiezingen in dit verband duidelijk geformuleerd 14). Terecht wijst hij erop dat, voor een goede en democratische werking, het Europees Parlement niet noodzakelijk tot een exacte kopie van de nationale

parlementen moet uitgroeien, maar dat de kansen vooral liggen in het groeien naar:

- a. een *centrum van meningsvorming*, die langs andere dan de geijkte nationale kanalen tot stand komt. „De enige voorwaarden daarvoor zijn dat het (Parlement) dat wil, en dat het die wil in de kwaliteit van zijn beraadslagingen en beslissingen vertaalt” 15);
- b. een *bron van nieuwe initiatieven*, die door de Commissie verder worden doorgespeeld naar de Raad en waaraan deze instellingen, gezien het politieke gewicht en de nieuwe legitimiteit van een direct verkozen Parlement, moeilijker kunnen voorbijgaan dan in het verleden het geval was. Hiervoor is geen formele bevoegdheid nodig, maar het Parlement moet dan wel meer doen dan vragen aan de Commissie waarom er zo weinig gebeurd is op dit of dat vlak;
- c. *nieuwsgierige feitenverzamelaar*: mede door het instellen van parlemen-

taire onderzoekscommissies, het organiseren van hoorzittingen en het stellen van „harde” vragen aan Raad of Commissie.

Mocht de komende jaren het Europees Parlement in die richting kunnen (willen) evolueren, dan zouden de eerste rechtstreekse verkiezingen een einde hebben gesteld aan de „Wet van zwakke parlementen” 16), die tot nog toe bijzonder goed opgaat voor het Europees Parlement 17).

E. A. Mangé

14) T. Koopmans, Euro-verkiezingen: symbool of panacee, *Sociaal-Economische Wetgeving*, januari 1978.

15) T. Koopmans, op. cit., blz. 7.

16) Zwakke parlementen stoten goede kandidaten af, en door de zwakte van de recrutering verzwakken deze parlementen verder.

17) Dit werd empirisch vastgesteld aan de hand van de kwaliteit van de Belgische afvaardiging in het Europees Parlement sinds 1952.

takkenstructuur 2).

De zwakte blijkt voorts uit de werkloosheid. Het aandeel van de noordelijke provincies in het nationale werkloosheidspercentage is hoog. Voor het seizoen gecorrigeerd scoren Groningen, Friesland en Drenthe respectievelijk 7,8%, 5,8% en 6,6% tegen 5,1% voor Nederland (cijfers hebben betrekking op de situatie in februari 1979). Terzijde zij overigens opgemerkt dat dit helaas geen unieke regionale situatie is. In Limburg bedraagt de officieel geregistreerde werkloosheid 9,5% en in Noord-Brabant 6,2%, terwijl gegeven de grotere bevolkingsdichtheid het hier om aanzienlijk grotere aantallen werklozen gaat (ter vergelijking Groningen: 11.400, Noord-Brabant: 38.300) 3). Eveneens zwak is de aansluiting tussen vraag en aanbod. Tegenover de hoge werkloosheidspercentages staat een relatief grote openstaande vraag (Groningen: 1,4% Friesland: 0,9% en Drenthe: 1,2%) 4).

Ten slotte kan een aanzienlijke verborgen werkloosheid worden vermoed in het Noorden. Ten eerste bij de (gehuwde) vrouwen, die zich door een zeker traditionalisme minder als werkzoekende laten registreren en daartoe door de zwakke werkgelegenheidsstructuur en de hoge werkloosheid niet worden aangemoedigd. Ten tweede omdat vooral onder de werknemers in zwakke sectoren in een verslechterende economie er een aantal zal zijn, dat economisch gezien kan worden gemist. Deze factoren veroorzaken een inkomensachterstand 5), die verder wordt beïnvloed door o.m. een grote geografische en sociale afstand 6) ten opzichte van het Westen, een mager achterland, waar weinig stimulansen van uitgaan, een geringere bevolkingsdichtheid en grote spreiding in het Noorden en een produktie op een schaal die vaak weinig economische reserves genereert voor technologische vernieuwing.

De beleidsmatige veranderbaarheid van deze kenmerken varieert. De inschatting van de mogelijkheid en het nut van de veranderbaarheid van de structuurkenmerken levert een drietal potentiële uitkomsten op. Ten eerste kan men kiezen voor de status quo: geen planmatige verandering van de zwakke structuurkenmerken. Het Noorden vervult in het nationale spectrum van activiteiten een bepaalde rol. Landbouw, toerisme, natuurgebied enz. hebben een nationale betekenis. Problemen op sociaal-economisch gebied kunnen zo nodig ad hoc door sociaal-politieke maatregelen worden bestreden. Ten tweede kan voor versterking van de nationale economie worden gekozen, hetgeen een regionaal convergerende werking uitoefent en de regio rechtstreeks verbetert door de optredende overloop. Ten slotte kan een regio-specifiek beleid worden ontwikkeld dat met name aangrijpt op de zwakke punten.

In het ISP is overwegend voor de derde beleidsoptie gekozen, die de voorkeur geniet boven de tweede beleidslijn, vanwege de twijfel of door verbetering van de nationale economische situatie de achterstand structureel kan worden ingelopen. Toch rijst de vraag of met de gerichtheid op regio-specifieke problematiek, met name op de z.g. regionale component van de werkloosheid, de interactie met de nationale ontwikkeling niet wordt verwaarloosd. Steeds gaat het in het ISP om extra arbeidsplaatsen c.q. om de regionale component van de werkloosheid. Gegeven evenwel de wisselwerking tussen de nationale ontwikkeling en het Noorden is in het plan impliciet verondersteld dat het nationale beleid met betrekking tot het terugdringen van de werkloosheid tot 150.000 in 1981 slaagt. Is dat onverhoopt niet het geval — en daar kan men met reden pessimistisch over zijn — dan zal de regionale component ook groter zijn en is de grondslag onder de berekening van de te scheppen extra arbeidsplaatsen 7) weggeslagen. Anders gesteld: in het ISP wordt louter de regionale kop op de nationale werkloosheidsgolf berekend. De kop varieert echter met de hoogte van de golf. Het ISP nu is van de kleinste golf uitgegaan.

De doelstellingen van het ISP

In het ISP staat het vraagstuk arbeid en werkloosheid centraal. In concreto gaat het in dit verband steeds om één van de volgende drie doelstellingen:

- versterking van de economische structuur;
- streven naar volledige en volwaardige werkgelegenheid;
- terugdringen van de werkloosheid.

Uit de omvangrijke stapel rapporten krijgt men niet de indruk dat is gelet op de verschillende implicaties van elk van de sociaal-economische doelstellingen. Versterking van de economische structuur behoeft immers niet gepaard te gaan met volledige en volwaardige werkgelegenheid of met werkloosheidsbestrijding. Het tegendeel is denkbaar en komt voor. De beleidsmiddelen ter bereiking van volledige en volwaardige werkgelegenheid kunnen geheel andere zijn dan die ter bestrijding van werkloosheid; in het eerste geval liggen de creatie van arbeidsplaatsen en de humanisering van arbeid in de rede, in het laatste geval kan men ook streven naar vervroegde pensionering, migratiebevordering e.d.

In de jaren zestig zijn wat betreft de werkgelegenheid opmerkelijke resultaten geboekt 8). N.a.v. de kentering in de jaren zeventig moet worden beseft dat de goede resultaten echter niet zozeer door het beleid geïnduceerd zijn, doch vooral zijn ontstaan door de algehele voorspoedige economische ontwikkeling. Deze omslag maant tot voorzichtig-

heid om aan de invloed van het beleid overwegende betekenis te verlenen. Beleidspotenties tot structurele verandering zijn kennelijk beperkt; in die zin is de verwachting over maakbare verandering niet uitgekomen.

Inhoudelijk lijkt de aandacht onlangs te zijn verschoven van structuurverbetering op langere termijn (ontsluiting van het Noorden, streven naar goede industriële infrastructuur, waar overigens vorderingen mee zijn gemaakt) naar werkloosheidsbestrijding op korte termijn. Zonder te overdrijven is een geringere beleidsdiepgang aanwijsbaar. Het gedetailleerde arbeidsplaatsenplan voor de korte baan (tot 1981) en de vage invulling voor latere jaren zijn hiervoor indicatief.

Ongefundeerd optimisme

Tegen het ISP en de achterliggende filosofie kan men nog op een andere manier aankijken. In het algemeen is een rangorde aan te brengen in de bestrijding van werkloosheid van traditionele, optimistische oplossingen naar nieuwere, pessimistische oplossingen. Globaal gesteld, is er lopend van optimistisch naar pessimistisch een viertal beleidsstrategieën 9):

- streven naar volledige werkgelegenheid door behoud en schepping van arbeidsplaatsen in die sectoren of bedrijfstakken die hebben toegeleverd aan de werkloosheid;
- (versnelde) creatie van arbeidsplaatsen in de door of via de overheid gefinancierde of gesubsidieerde dienstverlenende sector (kwartaire sector);
- herverdeling van arbeid in een of andere vorm;
- beleidsmatige verandering in het gangbare arbeidsethos, waarin werk-

2) ISP, Rapport van de Werkgroep Integrale Planning, deel II, Departementale sectorverkenningen, blz. 113 e.v.

3) Ministerie van Sociale Zaken, *Maandverslag Arbeidsmarkt*, februari 1979.

4) Slechts een deel van Overijssel valt onder het ISP. Afzonderlijke gegevens voor dit deel ontbreken op dit punt.

5) ISP, Het sociaal-economisch beleid voor het Noorden des Lands. Voortgangsrapport met hoofdlijnen voor een beleidskoers, Den Haag, 1976, blz. 1 en 2.

6) Treffende indicaties voor de grote sociale afstand kan men lezen in Begeleidingscommissie Inspraak ISP, *Schriftelijke reacties uit en voor het Noorden op het Voortgangsrapport sociaal-economisch beleid*, 1979.

7) Tot 1981 10.000 arbeidsplaatsen om verdere verslechtering van de werkloosheidssituatie tegen te gaan t.o.v. de rest van Nederland en van 1981 tot 1985 12.000 arbeidsplaatsen ter verkleining van de regionale component in de werkloosheid.

8) *Beleidsrapport*, op cit., blz. 29; zie ook Departementale sectorverkenningen, op cit., blz. 108.

9) L. Faase (red.), *Werkgelegenheid, Invalshoeken op werkloosheid*, Alphen aan den Rijn, 1979, blz. 40 e.v.

loosheid maatschappelijk haar stigma verliest en tot begeerde vrijetijdperiode wordt.

Landelijk concentreert zich de discussie over de werkloosheidsbestrijding op de herverdeling van arbeid in de vorm van vervroegde pensionering, vervroegde uittreding, arbeidstijdverkorting, deeltijdarbeid enz. Voor het Noorden is nog de meest optimistische, eerste oplossingsrichting — gegeven het grote gewicht dat wordt toegekend aan stimulering van de particuliere sector in het arbeidsplaatsenplan 10) — niet verlaten. Dit najlen is te meer curieus omdat dit regionale optimisme in de keuze van de beleidsoplossing elke basis mist. In het kader van de werkloosheidsbestrijding dienen de verschillende vormen van arbeidsherverdeling zorgvuldig voor het Noorden te worden onderzocht. Nadrukkelijk moet daarin ook een regionale regeling van vervroegde uittreding worden meegenomen. Mijns inziens betreft het hier een mogelijkheid die te snel en op formele gronden door VNO en FNV is afgewezen. Principieel is er geen verschil tussen bedrijfstaksgewijze of gebiedsgewijze differentiatie in vervroegde uittreding. Er is geen reden olievlakwerking in het laatste geval meer te vrezen dan in het eerste geval. Het probleem dat daarmee de bedrijfstaksgewijze cao-structuur wordt doorbroken, mag geen belemmering zijn om op dit punt te zamen met de overheid een regionale apo af te sluiten.

Geringe aandacht voor het arbeidsaanbod

Het terugdringen van de werkloosheid is één van de centrale oogmerken in het ISP, die in het recente beleidsrapport sterk is benadrukt. In dit licht is het curieus dat in het plan over het arbeidsaanbod zo weinig gegevens zijn verzameld en zijn geïntegreerd, terwijl andere zaken uitvoerige behandeling krijgen. Verschillende vragen dringen zich op: welk aanbod met welke kwaliteiten, in welke subregio wordt wanneer verwacht? Welke (zwakke) aanbodgroepen zijn vooral vertegenwoordigd in de werkloosheid? Welke knelpunten liggen er in de aansluiting tussen vraag en aanbod? Is er voldoende gekwalificeerd aanbod beschikbaar voor de operatie voor werkgelegenheidscreatie tot 1981, zo die slaagt?

In de beleidsaandacht voor het scheppen van werkgelegenheid is te gemakkelijk aangenomen dat het aanbod (lokaal) aanwezig en gekwalificeerd is en zal aansluiten op de verruimde mogelijkheden. Waar wel enige twijfel in het plan wordt geuit (of de werkgelegenheid in het Eemshavengebied voor een deel naar elders zal wegvloeien), is dit geen

aanleiding geweest hierover op voorhand meer zekerheid te verkrijgen.

De integraliteitsconceptie

In het regionale beleid dateren pogingen tot integrale planning van het begin van de jaren zeventig. In de jaren vijftig stond het werkgelegenheidsaspect centraal, terwijl in de jaren zestig de spreidingsgedachte sterk veld won 11). In de uitgangspunten van het ISP is de integrale opzet duidelijk herkenbaar: het plan streeft naar gelijkwaardigheid van het Noorden ten opzichte van Nederland enerzijds en het behoud van verscheidenheid van en binnen het Noorden anderzijds 12). Dit dualisme dwingt tot een integratieconceptie, omdat gelijkwaardigheid met de mogelijkheid van een anders samengesteld welvaarts- en welzijnspakket afweging vereist van de samenstellende delen.

Hoe steekt het plan nu feitelijk in elkaar? Er wordt een viertal thema's in behandeld: arbeid en werkloosheid, grondgebruik en natuurlijk milieu, platteland en stad en individuele ontplooiing in de noordelijke samenleving. Het thema arbeid en werkloosheid neemt echter veruit de belangrijkste plaats in. In feite staat in het ISP gelijkwaardigheid op het terrein van arbeid en werkloosheid centraal ten opzichte van Nederland. Anders gesteld: de integraliteitsconceptie is ondergeschikt gemaakt aan de werkgelegenheidsconceptie. Voor de andere thema's zijn grotendeels wenselijkheden en streefdoelen geformuleerd. De wegen ter bereiking daarvan zijn slecht aangegeven. De mate waarin hun realisering consequenties heeft voor andere beleidsprincipes en -doelen komt niet uit de verf.

Ventielfunctie

Sociologisch gezien vervult het ISP een maatschappelijke ventielfunctie waarin „noordelijke” wensen, belangen en ambities een uitlaat krijgen. Deze functie werkt het sterkst bij een integrale planopzet en wordt bovendien bevorderd door de gevolgde uitvoerige inspraakprocedure 13). Met het ISP is eigenlijk een grote ballon met maatschappelijke wensen opgeblazen. De nadruk ligt vooral op wat ontbreekt; de taakstellende potentie van het plan is gering. De eigen unieke positieve structuurkenmerken van het Noorden (toerisme, attractief woonklimaat, goed sociaal-cultureel voorzieningspeil, natuurgebied enz.) zijn door het wenspakket ingesneeuwd. Het gevaar is niet denkbeeldig dat het ISP als integrale maatschappelijke wensenballon sociaal-psychologisch als een tijdbom werkt nu slechts het thema arbeid en werkloosheid

door het beleid daadwerkelijk — overigens op zeer gekritiseerde wijze — wordt aangepakt.

Kritische punten

Het integraal structuurplan brengt geen integrale opluchting. Samenvattend kunnen de volgende aanmerkingen worden gemaakt:

- de gerichtheid op de regionale component van de werkloosheid, verwaarloost de interactie met de nationale werkgelegenheidsontwikkeling. Die interactie is echter medebepalend voor de omvang van de regionale component. Er is — te optimistisch — uitgegaan van de gunstigst mogelijke nationale ontwikkeling (150.000 werklozen in 1981);

- de nadruk in het plan is verschoven van structuurverbetering op middellange termijn naar werkloosheidsbestrijding op korte termijn;

- de omslag van de werkgelegenheid in het begin van de jaren zeventig heeft geleerd dat beleidspotenties voor structurele verandering beperkt zijn. Het ISP geeft geen blijk van inzicht in de beperktheid van beleidsinvloeden. In het plan wordt veel zo niet alles van de overheid verwacht;

- m.b.t. het sociaal-economisch beleid staat in het Noorden de meest optimistische oplossing van de werkloosheid — het streven naar volledige werkgelegenheid — centraal, terwijl die doelstelling nationaal reeds is verlaten voor de meer pessimistische van herverdeling van arbeid. Voor dit optimisme is geen reden;

- het ISP concentreert zich op versterking van de economische structuur en op het scheppen van arbeidsplaatsen. Of daarvoor werknemers in aantal, kwalificatie en lokatie beschikbaar zullen zijn is slechts globaal onderzocht. Eigenlijk is de aansluitingsproblematiek tussen vraag en aanbod verwaarloosd;

- de integratieconceptie in het ISP komt in feite vooral neer op ontwikkeling van het thema „arbeid en werkloosheid”. Andere beleidsvelden zijn daaraan ondergeschikt gemaakt, zowel wat betreft aandacht, taakstelling als implementering. De beleden integratiegedachte en de gevolgde inspraakprocedure kunnen het ISP als grote maatschappelijke wensenballon tot een tijdbom voor de toekomst maken.

W. van Voorden

10) 4.500 á 6.000 van de gemiddeld 10.000 arbeidsplaatsen tot 1981 zijn in de particuliere sector gedacht. Zie Beleidsrapport, op. cit., blz. 50.

11) C.P.A. Bartels en S. Y. Roosma, De dienstensector in het regionale beleid (1), *ESB*, 23 maart 1979, blz. 312.

12) *Beleidsrapport*, op. cit., blz. 8.

13) Zie *Schriftelijke reacties*, op. cit.

Boeken nieuws

Kluwers belastinggids 1979. Kluwer BV, Deventer, 1978, 248 blz., f. 12.

Zoals gebruikelijk is de 1979-editie van Kluwers belastinggids verschenen waarin alle nieuwe fiscale maatregelen zijn verwerkt. Deze gids is op dezelfde wijze opgezet als de aangiftebiljetten.

Rijnmond in cijfers. Uitgave 1978. Openbaar Lichaam Rijnmond, afdeling Economische Aangelegenheden c.a., Rotterdam, 1978, 163 blz.

De jongste uitgave van *Rijnmond in cijfers* is op vele punten verbeterd en uitgebreid. O.a. is nu voor het eerst cijfermateriaal gebruikt van het „Bedrijven- en Instellingsregister” van Rijnmond.

J.D.M. Krusinge (red.): Wie zal dat betalen. SMO Informatief 22, Scheveningen, 1978, 36 blz., f. 5.

Uitgave van de Stichting Maatschappij en Onderneming waarin G.H. Scholten en D.J. Wolfson hun visie geven over de zorgelijke verzorgingsstaat.

Jan Bundervoet, Jul Geeroms, Magde Lambert en Viona Westra: De bediende. Een fascinerend profiel. Leiden, 1978, 204 blz., f. 16,50.

Studie in opdracht van de Landelijke Bedienden Centrale (LBC) in België uitgevoerd door het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA) van de Katholieke Universiteit Leuven. De bedoeling van de studie is een belangrijke bijdrage te leveren in de kennis van de bediendenproblematiek en een stimulans te vormen tot verdere bestudering ervan.

Enkele kerngegevens betreffende de conjuncturele ontwikkeling in de Beneluxlanden. Uitgave van het secretariaat-generaal Benelux Economische Unie, Brussel, 1978, 15 blz.

Publikatie met tal van grafieken en tabellen die de conjuncturele ontwikkeling van de Benelux laten zien.

Prof. Dr. R. v.d. Vlist e.a.: Organisaties en computers. Kluwer BV, Deventer, 1978, 79 blz., f. 14,95.

Uitgave onder auspiciën van de Vereniging voor Arbeids- en Organisatiepsychologie met bijdragen van Prof. Ir. W. Monhemius: „Computer, hulpmiddel bij de uitvoering van werkzaamheden en bij het nemen van beslissingen”; Ir. L. Bosse: „Hoe als organisatie om te gaan

met automatisering”; W. Jacobs: „Verslag van een automatiseringsproces”; Prof. Dr. R. van der Vlist: „Organisaties en computers, een samenvatting in stellingen”.

Mr. J.M. Polak, E.C.I. Berkel, Mr. A.H.M. Santen, Mr. L. Wolfsbergen en Mr. W.B. van der Mijn: De vrije-beroeps-bv. Kluwer BV, Deventer, 1978, 77 blz., f. 22,50.

Dit boek vormt de neerslag van de problematiek rond de BV-vorm voor het „vrije beroep”, zoals die op een seminar over dit onderwerp op 27 september en 30 november 1977 in Amsterdam aan de orde is gesteld. Centraal staan de juridische en fiscale aspecten, die de keuze van een besloten vennootschap m.b.t. het vrije beroep bepalen.

Charles P. Kindleberger: Government and international trade. Essays in international finance. International Finance Section, Princeton University, New Jersey.

K. Alec Chrystal: International money and the future of the SDR. Essays in international finance, International Finance Section, Princeton University, New Jersey.

Trevor Owen: Making organizations work. Martinus Nijhoff Social Sciences Division, Leiden, 1978, 170 blz., f. 21,40.

De auteur gaat in dit boek in op twee nieuwe ontwikkelingen die problemen kunnen opleveren voor de praktijk van het management: de snel veranderende maatschappij en de aantasting van de traditionele hiërarchische structuren, waardoor volgens de auteur een nieuwe taak voor het management vereist is.

CVV en ongeschoolde jongeren. Publikatie van de actiegroep „Minder Geschikt”, Amsterdam, 1978, 54 blz.

Nieuwste nota van de actiegroep „Minder Geschikt” waarin geconcludeerd wordt dat het Centrum Vakopleiding Volwassenen voor ongeschoolde werkloze jongeren weinig toegankelijk is.

Leo Witte: Arbeidsbemiddeling en arbeidshulpverlening aan jongeren. Uitgegeven door de Stichting Experimentele Werkbemiddeling, Amsterdam, 1978, 72 blz., f. 5 (postgiro 31 19 546 t.n.v. EWB met vermelding „Leo Witte”).

W. v. Voorden, B. de Vries, W.J.C. Schouten (red.): Wat is er met ons werkloos? SMO Informatief 23, Scheveningen, 1978, 52 blz., f. 5.

Publikatie van de Stichting Maatschappij en Onderneming over de economische en sociologische aspecten van het werkgelegenheidsvraagstuk.

Dr. H. H. Berger, Dr. B. Delfgaauw, Dr. L. Heyde, Dr. W. Luypen, Dr. D. F. Scheltens: Democratie en dictatuur. Over de ethiek van de politiek. Het Wereldvenster, Baarn, 1979, 112 blz., f. 21.

Ieder van de auteurs heeft een opstel aan deze uitgave bijgedragen, waarin een bepaalde ethische vraagstelling t.a.v. de politiek wordt behandeld. Berger bespreekt machtsproblematiek binnen de democratie; Delfgaauw de opvattingen over ethiek in Oost-Europa in verhouding tot Marx en Engels; Luypen houdt zich bezig met de relatie tussen democratie en eurocommunisme; Heyde met de vraag naar de mogelijkheid en de inhoud van een morele politiek en Scheltens besluit met de bespreking van enkele principiële uitspraken over ethiek en democratie.

Spectrum Jaarboek 1979. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1979, 411 blz., tot 1 juni 1979 f. 59,50, daarna f. 69,50.

Met deze uitgave start uitgeverij Het Spectrum een serie jaarlijkse verslagen van de wereldgeschiedenis. De „Kalendar” zet de gebeurtenissen per week op een rij. Het „jaaroverzicht” geeft per geografisch gebied een overzicht van gebeurtenissen in onderlinge samenhang. Het „Perspectief” bevat korte essays van 30 schrijvers over een breed scala van onderwerpen. Het „Almanak” is min of meer een uitgebreid alfabetisch register.

Dr. A. Heertje: De kern van de economie. Deel 1, 8e herziene druk, Stenfert Kroese, Leiden, 296 blz., f. 21.

Dit bekende leerboek is grondig herzien. Teksten zijn herschreven, hoofdstukken verplaatst en bewerkt, paragrafen toegevoegd, evenals portretten van vooraanstaande economen uit vroeger eeuwen.

G. A. Schumpeter: Kapitalisme, socialisme en democratie. De Haan, Haarlem, 1979, derde druk, 412 blz., f. 39,50.

Herdruk van de vertaling van Prof. Dr. H. Daudt van Schumpeters klassieke werk *Capitalism, socialism and democracy*, die lange tijd niet meer verkrijgbaar was.

Recente ontwikkelingen in en perspectieven voor het internationale monetaire bestel: het IMF, het EMS en de eurogeldmarkt. Preadviezen NIBE-jaardag 1979, Amsterdam, 136 blz.

De preadviezen zijn van: Dr. C. J. Oort: „De muntunie in de monetaire stroom: van EMU's, slangen in het EMS”; Dr. H. O. C. R. Ruding: „De voorziening van internationale liquiditeiten, reserves en kredieten: de rol van het IMF”; Dr. J. Kymmel: „De plaats van de eurogeldmarkt in het internationale monetaire bestel”.

blematiek van laaggeschoolde jongeren. Uitgangspunt voor het onderzoek was de hoge werkloosheid onder jongeren die buurt- en clubhuizen bezoeken en hun geringe mogelijkheden om (weer) aan de slag te komen.

Dr. G.M.J. Veldkamp (red.): Sociale zekerheid in een periode van economische overgang. Kluwer BV, Deventer, 1978, 99 blz., f. 24,50.

Deze bundel vond zijn ontstaan in een symposium dat *Elseviers Weekblad* op 28 oktober 1976 organiseerde onder de titel: „Grenzen aan de solidariteit” en bevat bijdragen van G.M.J. Veldkamp, B. le Blanc, J. Weitenberg, J.B.M. Pie-

rik, M.A. Coppini, N.H. Douben, D.J. Wolfson, V. Halberstadt en L. Lamers.

C. van Dam (red.): Ondernemer en overheid. Opstellen geschreven ter gelegenheid van de vijftigste jaargang van *Bedrijfskunde*, Kluwer-Samsom, 1978, 193 blz.

Een bundel opstellen over de verschillende aspecten van de complexe relatie tussen overheid en bedrijfsleven met bijdragen van Dr. C. van Dam, Drs. R.F.M. Lubbers, Mr. Drs. H. Langman, Drs. J.M. den Uyl, K. Fibbe, Dr. W.F. Duisenberg, Dr. W. Drees Sr., Dr. J.W. de Pous, Prof. Dr. J.J.J. van Dijck, Jhr. Mr. F.O.J. Sickinghe, Dr. P. Liefstuck,

Prof. Dr. J. Tinbergen en Dr. Ir. W.J. Beek.

H.G. Moord, R.L. Cliquet, G. Dooghe en D.J. van de Kaa (eds.): Population and family in the low countries. Martinus Nijhoff Social Sciences Division, Leiden, 1978, 166 blz., f. 36,40.

Publikatie van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag en het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies (CBGS) te Brussel. Het bevat naast demografische studies ook artikelen op het gebied van de bevolkings- en de gezins-sociologie en de sociale biologie.

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT NIJMEGEN

sociaal-economisch onderzoeker m/v

bij de Sectie Arbeid en Bedrijf van het Instituut voor Toegepaste Sociologie. Deze sectie voert opdracht-onderzoek uit o.a. op de gebieden relatie onderwijs-beroepspraktijk, de problematiek van de arbeidsmarkt en het sociaal beleid van werkorganisaties.

Het zwaartepunt in deze functie zal liggen in het uitvoeren van sociologische onderzoeksprojecten met duidelijk economische aspecten. Tot de functie behoort eveneens het samen met anderen of zelfstandig ontwikkelen van nieuwe onderzoeksprojecten. Tenslotte omvat de functie het adviseren van collega's t.a.v. sociaal-economische aspecten. Voorlopig zal de aan te trekken functionaris in teamverband een deelproject uitvoeren binnen het project Evaluatie Aspecten van de uitvoering van de Wet Sociale Werkvoorziening. Op wat langere termijn bestaat de mogelijkheid het sociaal-economisch onderzoek binnen de sectie uit te bouwen.

Gewenste kwaliteiten zijn: doctoraal examen economie, kennis en enige

jaren onderzoekservaring op het terrein van de sociaal-economische problematiek van ondernemingen en bedrijfstakken, gebleken belangstelling voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Inlichtingen bij drs. G. Krijnen, tel. 080-512465, Verl. Groenestraat 55, Nijmegen. Een informatiepakket is beschikbaar.

Salaris tussen f 2928,- en f 5155,- per maand (afhankelijk van opleiding en ervaring). Verdere uitloop is niet uitgesloten. De aanstelling zal tijdelijk op proef zijn met vooruitzicht op aanstelling voor onbepaalde tijd.

Brieven binnen 14 dagen aan Kath. Universiteit, afd. Personeelszaken a-fac., Postbus 9108, 6500 HK Nijmegen, m.v.v. vac.no. 225.79.

instituut voor

toegepaste
sociologie